

De ti tønder guld

RIGSRÅD, KONGEMAGT OG STATSFINANSER
I 1630'ERNE

AF

STEFFEN HEIBERG

Gennem sin medvirken til lensreformen i det sekstende århundredes sidste to menneskealdre havde rigsrådet søgt at sikre, at de ordentlige indtægter og udgifter under normale omstændigheder balancerede, således at adelen og dens bønder ikke for ofte skulle besværes af henholdsvis »godvillige« kontributioner og overordentlige landeskatter. Endvidere søgte rådet at udnytte sin faktiske bevillingsret til de overordentlige landeskatter til at beskære kongens finansielle dispositionsfrihed så meget, at han kun vanskeligt kunne indlade sig på større foretagender uden rådets samtykke. Efter ca. 1600 gik lensreformen i stå, mens væksten i de offentlige udgifter fortsatte. Standsningen af reformen må ses på baggrund af, at det næppe var muligt at forøge udbyttet af lenene væsentligt uden fundamentale ændringer i adelens stilling i lensvæsenet, der ville true de garantier for opretholdelsen af det politiske og sociale system, rigsrådet og adelen havde netop i lensvæsenet.

I sin økonomiske og finansielle politik havde rigsrådet da også bestræbt sig på at udvikle alternative indkomstmuligheder, der på engang skulle reducere behovet for skatter og kontributioner og alt for radikale ændringer i lensforholdene. Fra 1560'erne gav rådet stødet til en toldpolitik med et mere udpræget fiskalt sigte end hidtil.¹ Og under Christian 4. støttede rådet som fremhævet af Albert Olsen aktivt kongens merkantilistiske politik; ikke så meget af erhvervspolitiske som af statsfinansielle grunde, idet rådet ved at ophjælpe borgerskabet netop så en mulighed for at udvikle et nyt skatteobjekt, der kunne reducere omfanget af adelen og dens bønders byrder og forebygge en drastisk lenspolitik.² Men selv om navnlig toldindtægterne forøgedes, fik disse alternative indkomstmuligheder foreløbigt ingen afgørende betydning og kunne på ingen måde remplacere lensindkomsterne. Alligevel var det muligt frem til Kejserkrigen uden væsentlige ændringer i lensvæsenet og uden nogen intensiveret udskrivelse af overordentlige landeskatter at opretholde en rimelig god likviditet trods stigningen i statens udgifter. At dette kunne lade sig gøre skyldtes primært eksistensen af særlige indkomster som sundtolden og kongens omslagsindtægter, der gav kongen og den centrale forvaltning

¹ Jf. Johan Schreiner, Riksstyret og tømmerhandelen i 16. århundre. (Norsk) HT 30, 1934-36, s. 19-44.

² Scandia III s. 230.

en langt bredere dispositionsmargin end tilfældet havde været om, man havde måttet forlade sig alene på de traditionelle ordentlige indkomster.

Betragter man overslagene over rigets ordentlige indtægter og udgifter fra 1600—02 og 1608, er det uden videre klart, at de overskud der kalkuleres med, i det væsentlige skyldtes sundtolden. Det er en udbredt antagelse, at sundtolden leveredes ind i det såkaldte kongens eget kammer. Antagelsen må imidlertid modificeres. Hvad kongen kunne disponere fuldstændigt frit over, var overskuddet, når alle udgifter var afholdt, og dette leveredes i reglen ind i kongens eget kammer. Når størstedelen af sundtolden i disse år leveredes ind i kongens eget kammer skyldtes det netop det meget betydelige overskud. I perioder hvor forholdet mellem indtægter og udgifter var mindre gunstigt, ser man da også, at sundtolden i meget betydeligt omfang leveres ind i rentekammeret.³ På den anden side må det erindres, at der ikke var nogen principiel forskel på kongens dispositionsret over midlerne i kongens eget kammer og rentekammeret, da han til enhver tid, hvad da også det store antal missiver til rentemestrene viser, kunne beordre rentekammeret til at afholde denne eller hin udgift. Christian 4.s stærke skelnen mellem egne og rigets midler hører en senere tid til og repræsenterer primært en politisk aktion for at genvinde noget af den finansielle dispositionsfrihed, rigsrådet i løbet af 1630'erne beskar så stærkt. Med hensyn til overslagene må det anføres, at betydelige udgifter ikke er inkluderet; det drejer sig primært om det udstrakte fæstningsbyggeri øst for Sundet. Dette modsvares imidlertid af, at overskuddet af hertugdømmerne, der som overskuddet af kongeriget leveredes ind i kongens eget kammer,⁴ og kongens omslagsindtægter ikke er medregnet på indtægtsiden. Dette vil således næppe røre ved det fundamentale, at den rigelige likviditet, som også afspejles i overslagene, primært skyldtes disse særlige indkomster, som egentlig ikke havde nogen baggrund i rigets egne økonomiske ressourcer, hvormed der menes sådanne, der var direkte afledt af produktionsapparatet.

Den rigelige likviditet gav Christian 4. mulighed for en kapitalophobning; den reducerede den politiske betydning af rigsrådets bevillingsret m.h.t. overordentlige landeskatter og skabte grundlaget for Christian 4.s uafhængige styre frem til 1625. Men paradoksalt nok stabiliseredes herigennem det politiske system. Betænker man, at rådets og adelens politiske position udover håndfæstningens konstitutionelle garantier (som egentlig kun angår rådet) var baseret på deres stilling i lensvæsenet, er det klart, at eliminationen af behovet for en fortsat skærpelse af lensvilkårene betød en stabilisering af adelens stilling i lensvæsenet og derigennem en konservering af det politiske og sociale system. At Christian 4. på grund af kapitalakkumuleringen i det kongelige kammer intet umiddelbart behov havde for indtægtsforøgelse gennem hyppigere skattebevillinger eller omtakseringer af lenene betød, at rigsrådet beholdt den reelle kontrol med de indkomster, der var direkte afledt af rigets eget produktionsapparat. Ganske vist havde

³ Jf. bl. a. nedenfor s. 41, og 74.

⁴ Overskuddet af hertugdømmerne blev så godt som altid anvendt til kongens forretninger på Kieler omslag. Regnskabet over de ordentlige indtægter og udgifter af hertugdømmerne er da også altid inkluderet i omslagsregnskaberne.

rådet formelt ingen dispositionsret m.h.t. lensindkomsterne, men en skærpelse af lenspolitikken ville i høj grad involvere rådet politisk, og kongen kunne næppe uden uoverskuelige følger disponere uden om rådet i lenspolitikken. Denne rådets kontrol med, hvad man kan kalde rigets »nøgleindkomster«, var i virkeligheden af fundamental betydning. Thi der kunne meget vel tænkes situationer med et ekstraordinært pres på statsfinanserne, hvor sundtolden og de øvrige særlige indkomster i kongens eget kammer ville være utilstrækkelige, eller hvor disse simpelthen svigtede. I så fald ville kongen udover eventuelle kreditmuligheder være henvist til de økonomiske ressourcer, der var afledt af rigets eget produktionsapparat og dermed til rigsrådet. Christian 4.s styrkede finansielle stilling var således ikke uden forbehold; der var i højere grad tale om umiddelbare fordele end om en fundamental forskydning i balancen mellem konge og råd.

I rådets og kongens indbyrdes forhold i statsfinansielle anliggender synes de sidste år i det 17. århundredes andet årti at danne epoke. Baggrunden var som påvist af E. Ladewig Petersen en ekspansion i det kongelige kammers virksomhed, hvis forudsætning var nye store ekstraordinære indkomster i kammeret, nemlig Elfsborgs løsen. Dette gav sig udslag i dels en forøgelse af kammerets egentlige foretagervirksomhed samt en intensiveret udnyttelse af dets midler som instrument i udenrigske projekter. Denne forøgelse af kammerets aktivitet synes imidlertid at have haft til følge, at der opstod vanskeligheder for kongen med at rejse kapital til konkrete behov trods det at kammerets aktiver aldrig havde været større.⁵ Efter 1620 ser man da også, at kongen for første gang tager et lenspolitisk initiativ for at øge de ordentlige indkomster. Indtil da havde der i hans regeringstid kun fundet mindre justeringer sted — i reglen ved lensmandsskifter. Christian 4. søgte dog ikke at presse en generel lensreform igennem, der ville mindske lensmændenes fordel; tværtimod søgte han at forbedre kronens fordel af lenene uden at beskære lensmændenes indkomster. Dette skete ved et forsøg på i 1622–24 at afløse hoveri og ægter med penge i en række nordsjællandske og skånske len. Imidlertid måtte dette forsøg opgives hurtigt — øjensynligt fordi afløsningssummen var sat urimeligt højt.⁶

Samtidig indledte Christian 4., hvad E. Ladewig Petersen kalder »en art kumulativ afpresningspolitik« overfor rådet. Princippet var, at han lod sine projekter finansiere gennem det kongelige kammers midler eller evt. ved lån hos moderen. Når pengene var brugt, konverteredes projektet til et »rigens anliggende«, som måtte dækkes af rigsrådet ved bevilling af overordentlige landeskatter, hvorved der, hvad Ladewig Petersen specielt fremhæver, blev frigjort kapital til fornyet aktivitet. Dette var selvfølgelig først og fremmest et taktisk spil fra kongens side, så at han også kunne trække på rigets øvrige midler til sine efterhånden temmelig vidtløftige økonomiske transaktioner.⁷ Dette spil foregik ikke uden protester

⁵ E. Ladewig Petersen, *Christian 4.s pengeudlån til danske adelige*, Kbh. 1974, s. 55–56 samt konklusionen s. 117–18.

⁶ Materiale vedrørende afløsningen af ægter og arbejde i årene 1622–24 er publiceret af T. A. Becker i *Danske Mag.* 3. r. IV, 1854, s. 139–71 og 3. r. V, 1857, s. 9–16.

⁷ E. Ladewig Petersen, *anf. arb.*, s. 117 f.

fra rådets side — i enkelte tilfælde nægtede det bevillinger⁸ — men på den anden side bragte det rådet ind i kongens transaktioner. En egentlig intervention i kongens finansielle anliggender fandt dog ikke sted og var næppe heller mulig. Vel kunne rådet lejlighedsvis nægte bevillinger, men herved kunne det næppe hindre, højst udsætte, et kongeligt initiativ på grund af kongens trods vidtløftighederne overordentlig stærke finansielle position. Endvidere er det sandsynligt, at rådet er meget tilbage for skridt, der kunne blokere det spil, der udgik fra det kongelige kammer for ikke at risikere, at Christian 4. skulle stoppe den udlånsvirksomhed med kammerets midler, som den danske adel i vidt omfang havde profiteret af.⁹ Alt i alt indskrænkede rådet sig da til at gøre forestillinger overfor kongen for at formå ham til at afbetale de lån hos enkedronningen, rådet selv havde kautioneret for og for at hindre, at hans udenrigske projekter skulle binde riget militært.¹⁰

På et punkt fandt der dog en udvidelse af rådets kompetence i finansielle anliggender, omend dette næppe var resultatet af en konsekvent politisk stræben. I 1615 var en del af tolden blevet båndlagt til brug for den året i forvejen oprettede naionale hær for at kompensere det landgildetab kronen ellers ville have lidt.¹¹ I 1624, da forholdet til Sverige en overgang var meget spændt samtidig med, at omfanget af Christian 4.s tyske engagement var klart, forlangte rådet en styrkelse af grænseværnet i Skåne. Øjensynligt afslog Christian 4. at lade det udvidede defensionsværk finansiere af de ordentlige indtægter.¹² Rådet fik i stedet gennemført at finansieringen skete gennem en forhøjelse af småtolden, eksport- og importtold af rigets almindelige fornødenheder. Pengene skulle oppebæres og udgives af særlige kommissarier, hvortil Tage Thott og Christoffer Ulfeldt, begge skånske rigsråder og lensmænd, udpegedes.¹³ Egentlig var det kun forhøjelsen, der blev båndlagt til defensionsværket, men i praksis ordnedes det således, at krigskommissarierne oppebar den fulde småtold mod at levere rentekammeret 12.000 rdr. for at kompensere dette.¹⁴ Herved var der skabt et finansforvaltende organ direkte under rigsrådets kontrol. Der er dog ingen grund til at overdrive betydningen heraf. Det var almindelig praksis, at overordentlige indkomster, der båndlagdes til særlige formål, blev oppebåret af særlige kommissarier. Desuden var ordningen kun tænkt som midlertidig. Egentlig var der således kun tale om en praktisk foranstaltning, der fulgte traditionel administrativ praksis. Men udviklingen efter 1625 betød, at ordningen fik en utilsigtet permanent karakter; det hjørne af finans- og militærforvaltningen, rådet herigennem

⁸ Således i 1619, da Christian 4. begærede en enkelt skat til en flådeoprustning. Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I, udg. af Kr. Erslev, Kjbh. 1883, s. 248 (i det flg. cit.: Aktstykker).

⁹ Denne er undersøgt af E. Ladewig Petersen i det anførte arbejde.

¹⁰ Aktstykker I, s. 415.

¹¹ Sst. I, s. 219.

¹² Erik Arup, Danmarks Historie III, Kbh. 1955, s. 21.

¹³ Aktstykker I, s. 449; jf. s. 458 f.

¹⁴ Frdng. om småtolden, Corpus constitutionum Daniae IV, udg. af V. A. Secher, Kbh. 1897, s. 196–200 (i det flg. cit.: CCD).

havde fået kontrol med, skulle blive udgangspunktet for langt alvorligere forsøg på at beskære kongens manørefrihed i finansielle og militære anliggender.

Kejserkrigens konsekvenser for Christian 4.s finansielle stilling er velkendte. I de første krigsår opsagde Christian 4. størstedelen af sine udlånte kapitaler og store beløb returneredes til ham på omslagene i 1626 og 1627. I tiden 1/5 1625—31/7 1626 havde Christian 4. en kapital- og renteindtægt af udlån til kongerigske personer på 108.637 rdr. 1/8 1626—31/7 1627 beløb indtægten sig til 126.192 rdr. for i 1627/28 at falde til 30.092 rdr. 1628/29 beløb indtægten sig til beskedne 11.665 $\frac{1}{2}$ rdr. og det følgende år, 1629/30, blot til 3.175 rdr.¹⁵ At kongens indtægter af de udestående kapitaler faldt så stærkt gennem perioden skyldtes selvfølgelig, at størstedelen af disse var opsagt til omslagene i 1626 og 1627. Desuden er det sandsynligt, at den fortsatte krig har gjort det stadig vanskeligere for kongens indenlandske debitorer at betale. Hertil kommer, at det er sandsynligt, at en del af kongens tilgodehavender er blevet afkortet eller slettet gennem de betydelige lån kongen under krigen optog hos danske adelige.¹⁶

En stærk svækkelse af kongens finansielle stilling medførte besættelsen af herugdømmerne og Jylland i 1627. Udover at kongen mistede indtægterne af disse vitale områder, medførte krigsbegivenhederne en aflysning af Kieleromslaget januar 1628, hvorved kongen blev afskåret fra en af sine traditionelt vigtigste kreditmuligheder. Hvor store lån kongen iøvrigt havde kunnet rejse er vel et spørgsmål. I et brev dat. 4. april 1628 gør kongens holstenske hovedkreditorer ham opmærksom på, at han ingenlunde var unddraget holstensk indlagerret.¹⁷ Brevet er underskrevet af Kay Ahlefeldt samt Henrik og Ditlev Rantzau, der tilsammen havde 139.000 rdr. til gode, Henrik Rantzau alene 70.000. Til sammenligning var kongens samlede gæld til ridderskabet 318.400 rdr.¹⁸ Udover denne tort måtte kongen konstatere, at sundtoldintraderne formentlig på grund af krigsbegivenhederne i hele det baltiske område nåede et lavpunkt. I 1627 beløb indtægten heraf sig til 129.000 rdr. og i 1628 til blot 91.000 rdr., mens den gennemsnitlige indkomst i årene før krigen havde været ca. 200.000 rdr.¹⁹

Under disse omstændigheder var det, at Christian 4. i foråret 1628 måtte henvende sig til rgsrådet. På herredagen i København april/maj bevilgede rådet, der jo kendte kongens manglende kreditmuligheder, da også midler til krigens fortsættelse. Disse skulle tilvejebringes gennem særlige skatte- og toldpålæg. Det var imidlertid en betingelse for bevillingen, at al kontribution, told, accise og skat, der blev oppebåret med henblik herpå, skulle leveres til en generalkrigszahlkommissarie, til hvilken post rådet foreslog Niels Krag til Trudsholm. Pengene skulle oppebæres af fire generalkommissarier (1 for Skåne, 1 for Sjælland, 1 for

¹⁵ R.A. D. Kanc. B 213, Omslagsskriver Søren Rasmussens rgnsk. over kong. mayts. udestående kapitaler 1625–1639. II. Indtægt og udgift 1625–1630.

¹⁶ Netto udgjorde disse lån ca. 58.000 rdr.

¹⁷ R.A. Kongens kieleromslagsregnskab 1628. Bilag.

¹⁸ R.A. Kongens kieleromslagsregnskab 1630.

¹⁹ R.A. Sundtoldregnskab. Indtægt og udgift 1627 & 1628. De anførte tal er en sammenregning af indtægten, der dels indkom i guldmont og dels i specie. Den nøjagtige indtægt i 1627 var 4887 rosenobler, 462 guldgylde og 108.706 rdr., i 1628 3434 ros., 352 gg. og 77.259 rdr.

Smålandene og 1 for Fyn), der alle var rigsråder, og som sammen med rigsmarsken alene kunne træffe decision angående pengenes udgivelse.²⁰ Kongen var naturligvis ganske på det rene med, at der var tale om et alvorligt forsøg på at beskære hans finansielle og militære dispositionsfrihed, hvorfor han udbad sig nærmere forklaring om den nye embedsmandsed og om hvis ordrer han skulle følge.²¹ I bestillingen for Niels Krag gav rådet svaret, idet det gentoges, at Niels Krag skulle betale krigsfolket efter mandskabs- og officersruller, der blev tilsendt ham af generalkommissarierne og rigsmarsken. Endvidere skulle Niels Krags regnskaber revideres af generalkommissarierne og andre dertil beskikkede råder. Det blev således generalkommissarierne, der fik den egentlige kontrol med pengene.²² Kongen var således fjernet fra enhver indflydelse på krigskontributionens anvendelse og i realiteten sat under administration. Muligvis er det et vidnesbyrd om, at man for enhver pris ville hindre kongen i at få indflydelse på pengenes anvendelse, at det bestemtes, at Niels Krag skulle residere i Malmø.²³

I sig selv var systemet med en særlig kommissarie til at modtage og udgive krigskontribution ikke noget nyt. Under Kalmarkrigen havde Jens Juel til Keldgård med titel af krigskommissarie beklædt et lignende embede. Nu kendes Jens Juels instruks ikke, og der er i det hele taget intet overleveret om, hvis kommando han skulle følge. Faktisk er hans bestilling kun kendt, fordi hans regnskaber er bevaret.²⁴ Formentlig har han dog måttet følge kongens ordrer snarere end rådets. Christian 4. var i 1611–13 slet ikke på samme måde afhængig af rådets bevillinger, og det forhold, at Jens Juel tillige var rentemester, tyder afgjort på, at han modtog sine ordrer direkte fra kongen.

Imidlertid var der fra rådets side kun tale om temporære foranstaltninger, der skulle afvikles ved krigens ophør. Men rådet havde markeret sin vilje og muligheder for i en given situation at beskære kongens finansielle dispositionsfrihed. At dette var muligt i et sådant omfang, skyldtes netop den omstændighed, at rigsrådet trods kongens stærke finansielle stilling i årene forud for krigen havde opretholdt sin kontrol med de indkomster, der var afledt af rigets eget produktionsapparat.

For Christian 4. måtte det være væsentligt at finde midler til at retablere sin tidligere position og gardere sig mod lignende indgreb fra rådets side i fremtiden. Det afgørende i denne henseende var rådets bevillingsret, der måtte sættes ud af kraft, hvis han i fremtiden skulle undgå lignende indgreb. Men hvilke muligheder havde han i en situation, da hans tidligere så stærke finansielle stilling var aldeles elimineret, hvor rigets ordentlige indkomster var utilstrækkelige i forhold

²⁰ Rådets bevilling 6. maj 1628. Aktstykker II, 1887–88, s. 135.

²¹ Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve II, udg. af C. F. Bricka og J. A. Fridericia, Kjbh. 1889–91, nr. 144 (i det flg. cit.: Egenhændige breve).

²² Instruks for Niels Krag. CCD IV, nr. 279 (dat. 21/6). Jf. Knut Mykland, Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge i tiden fra omkring 1630 og inntil Frederik den tredjies død, Oslo 1967, s. 15.

²³ CCD IV, nr. 279. Imidlertid var Malmø åbenbart et upraktisk sted at administrere kontributionen fra, da det var i den vestlige del af riget, pengene først og fremmest skulle udgives; Niels Krag blev derfor forflyttet til Nyborg.

²⁴ R.A. Militære regnsk. II b 1. Jens Juels krigskommissarieregnskab 1611–1615.

til udgifterne og hans afhængighed af rådets bevillinger større end nogen sinde, et forhold der næppe kunne antages at blive ændret foreløbig?

Det forekommer naturligt at sætte den million rigsdaler (ti tønder guld) Christian 4. i 1629 afæskede rigsrådet som betingelse for overhovedet at ratificere freden i Lübeck i relation til denne problematik. Der er ikke hidtil i dansk historiskrivning gjort forsøg på at forklare motiverne bag kongens krav, som formelt begrundedes med de udgifter kongen af egen lomme men til rigets gavn havde afholdt under krigen. En forklaring gives ganske vist af Erik Arup, men den er psykologisk og moraliserende og tager ikke hensyn til de politiske og finansielle problemer. Arup henviser til kongens »pengegridskhed« og fremhæver det moralsk forkastelige i, at kongen tillod sig at fremkomme med denne fordring på baggrund af de økonomiske og materielle ofre undersåtterne allerede havde måttet yde på grund af »kong Christians krig«.²⁵ Denne Arups opfattelse bygger imidlertid — foruden hans patologiske uvilje mod Christian 4. — på den fejlagtige forestilling, man møder i alle hidtidige brede fremstillinger af perioden, at denne million rdr. indgik i kongens private »chatolkasse« og ikke kom riget til gavn.²⁶

Forholdet var nemlig det, at det under alle omstændigheder ville være nødvendigt med store skatteudskrivninger for at afvikle krigsomkostningerne og den stiftede gæld. Situationen var på sin vis parallel til den efter Syvårskrigen, hvor rigsrådet i 1570 bevilgede en skat for hver af de følgende syv år.²⁷ Men kongen kunne ved at gennemtrumfe kravet om, at pengene skulle leveres til ham som refusion af hans personlige krigsomkostninger få reetableret den finansielle dispositionsfrihed m.h.t. skatterne, som rådet temporært havde frataget ham i 1628. I marts 1629 var rigsrådet endda gået så langt som at forlange, at provenuet af den i denne måned gennemførte forhøjelse af sundtolden skulle leveres til Niels Krag.²⁸ Dette havde kongen pure nægtet, og rådet bøjede af.²⁹ Men at rådet havde søgt at gribe ind overfor et så udpræget regale som sundtolden, har for kongen yderligere accentueret nødvendigheden af at reducere betydningen af rådets bevillingsret og af at genskabe hans tidligere finansielle stilling. Muligheden for kongen lå i at nægte at ratificere freden, hvis han ikke fik sin erstatning og dermed dispositionsretten over de betydelige overordentlige skatter, der i al fald de første år ville være nødvendigt at udskrive. Frem for tidligere opstillede forklaringer om motiverne bag kongens erstatningskrav har den her givne den fordel, at den i stedet for vage forestillinger om kongens »pengegridskhed« tager sit udgangspunkt i den finansielle og politiske situation og etablerer en naturlig sammenhæng mellem rådets forholdsregler i 1628 og kongens initiativ i 1629. Samtidig kan kongens krav om en refusion ses som en fortsættelse af den politik,

²⁵ Arup, anf. arb., s. 44.

²⁶ Udtrykket »Chatolkasse« er Bøggild-Andersens. Schultz Danmarkshistorie III, Kbh. 1942, s. 97. Endnu Svend Ellehøj synes at dele denne opfattelse. Politikens Danmarkshist. bd. 7, 2. udg. Kbh. 1970, s. 307.

²⁷ P. V. Jacobsen, Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II, Kjbh. 1833, s. 74 f.

²⁸ Aktstykker II, s. 177.

²⁹ Christian 4. til rådet 22. marts 1629; Egenh. breve II, s. 192.

han ti år tidligere var slået ind på med at konvertere egne udgifter til »rigens anliggender« og derefter få dem dækket af rigsrådet for derved at frigøre kapital. Men det aktuelle hovedsigte var at udnytte en pludseligt opstået chance til at sætte rådets bevillingsret ud af kraft for en årrække og udnytte de midler, han herigennem ville få stillet til rådighed til at retablere sin tidligere finansielle magtstilling.

Det kan helt konkret på grundlag af det bevarede regnskabsmateriale vises, at Christian 4.s erstatning ikke, som det tidligere er blevet hævdet, indgik i hans private »chatolkasse«, men at pengene er blevet brugt til rigets formål. Derimod gav spørgsmålet om afregning hurtigt anledning til stridigheder mellem Christian 4. og rigsrådet. Øjensynligt søgte rådet at gennemtrumfe, at de til Niels Krag leverede penge — som rigsrådet jo i forvejen havde disponeret over — skulle afkortes i fordringen, hvad kongen nægtede at gå med til.³⁰ De bevarede afregninger viser, at Christian 4. til dels måtte give køb på dette punkt, idet de penge Niels Krag havde givet ud efter 1/6 1629 (altså efter fredsslutningen) blev afkortet i fordringen. Efter en opgørelse fra 1632 drejede det sig om i alt 90.859 rdr. 1½ ort.³¹

Kongens fordring skulle indfries gennem skatterne og frem til 1637 blev størstedelen af skatteprovenuet formelt leveret ham som afdrag herpå. Formelt skulle pengene leveres til kongens eget kammer, men i praksis blev de leveret til rentekammeret. Vel for at understrege, at der formelt var tale om indbetalinger i kongens eget kammer, er indtægten af skatterne i rentemesterregnskaberne ikke opført under kontoen »annammet af skatten« udover nogle få beskedne restancer, men under kontoen »annammet af ko: mayt:z eget kammer«. Man må dog være opmærksom på, at ikke alle på denne konto opførte indbetalinger til rentekammeret stammer fra skatterne, idet man lejlighedsvis også finder overførsler af sundtold og forskellige stænderkontributioner. Det fremgår heller ikke umiddelbart af de enkelte indførsler på kontoen, hvorfra pengene stammer. En indførsel kan se ud som følger: »Annamidt aff Ko: Mai: eget Cammer som Welbiurdig Christoffer Ulfeld till Svenstrup, Raad och Höffuidsmand paa Helsingborrig slott haffuer ladet leffuere hans Mai: selffue thil haande.« Det indbetalte beløb, som i dette tilfælde er 1000 enkende rdr. og 600 rdr. i anden mønt, er anført i marginen.³² I sig selv angiver en sådan indførsel ikke, hvorfra pengene stammer, men disse kan på anden måde identificeres. Skatterne blev oppebåret af lensmændene, der videreleverede dem til særligt beskikkede kommissarier. Det viser sig, at langt den største del af de på kontoen anførte overførsler er penge indbetalt af disse kommissarier.

Når skatterne blev opført på denne konto og ikke efter sædvane på kontoen »skat« skyldes dette givet det formelle forhold, at pengene i princippet blev leveret til kongens eget kammer. Det er så heldigt, at vi har materiale, der belyser

³⁰ Kongens erklæring på rigsrådets betænkning af 4. juli 1631 dateret 28. juli 1631 pkt. 10, Egenh. breve II, nr. 312; jf. Aktstykker II, s. 294 ff.

³¹ Sst. II, s. 335.

³² R.A. Rentemesterregnsk. 1631/32 indtægt, kontoen 'annammet af ko: mayt:z eget kammer' f. 168.

dette forhold. Det drejer sig om nogle kvitteringer, hvor Christian 4. egenhændigt kvitterer kommissarierne for modtagelsen af skatten. Pengene må være indgået i rentekammeret umiddelbart, idet man i rentemesterregnskabet's indtægtsbog under samme datoer på nævnte konto finder angivet indførsler, der fuldstændig svarer til kongens kvitteringer. Formelt er pengene således leveret til kongen selv, der så allernådigst har ladet dem levere videre til rentekammeret.³³ Til gengæld betød det forhold, at pengene reelt endte i rentekammeret ingen reduktion af kongens dispositionsret over disse, men viser på den anden side, at der ikke er tale om, at Christian 4. som man har antaget, trak disse penge ud af den almindelige statshusholdning.

I dansk historieforskning har der været tradition for at regne Kejserkrigens omkostninger for den egentlige årsag til den finansielle krise efter 1630. Således anfører Astrid Friis, at denne konges »ubesindige indblanding i Trediveårskrigen fuldstændigt havde ødelagt statsfinanserne.«³⁴ Det må dog fremhæves, at uagtet krigsomkostningerne havde været store og gælden var betydelig, er Kejserkrigens finansielle følger stærkt overdrevne. Det finansielle kaos, der udvikledes i løbet af 1630'erne skyldtes først og fremmest den fra 1631 førte finanspolitik. Krigens vigtigste følge i finansiell henseende var elimineringen af kongens personlige finansielle magtstilling, men ved at gennemtvinge sin fordring havde denne skabt et grundlag for at retablere sin tidligere position. Hvorvidt denne hensigt skulle nås afhang af, hvor hurtigt krigsomkostningerne ville blive likvideret. Til dette formål kunne kongen disponere over de skatter, rådet måtte levere til ham som afdrag på de ti tønder guld foruden, hvad der eventuelt kunne afses af de ordinære indkomster inklusive sundtolden.

Blandt de enkelte gældsposter var den største 961.000 rdr., Christian 4. i årenes løb havde optaget hos sin moder. Denne post slettedes, da Christian 4. ved moderens død arvede et tilsvarende beløb. Nogen fordel fik han nu ikke heraf, da han naturligvis blot fik sine egne gældsbreve igen. Reelt havde han således brugt sin arv på forhånd.³⁵ Mere tyngende var de 318.000 rdr., der under krigen var optaget hos det holstenske ridderskab. Hertil kom, at der for størsteparten af disse penge skulle svares tre års renter, hvilke beløb sig til ialt godt 51.000 rdr.³⁶ Videre skulle et stort antal købmænd dels i Danmark, hvor det fortrinsvis drejede sig om københavnske storkøbmænd, og dels i udlandet betales for ydede varekreditter under krigen. Hertil kom de hos danske adelige mod pant i krongods

³³ Disse kvitteringer, hvoraf der tilsyneladende kun er bevaret nogle få, som alle er udstedt til Henrik Huitfeldt til Lillo, der var kommissarie ved skatten i Skåne 1632-33, er på ukendt vis endt i de lollandske krigskommissarieregnskaber 1643-46. R.A. Mil.rgsk. III c nr. II.

³⁴ Astrid Friis, Rigsraadet og statsfinanserne. HT. 10. r. VI., 1942-44, s. 122.

³⁵ Oplysninger vedrørende skiftet efter enkedronning Sophie er samlet i J. H. Schlegel, Samlung zur dän. Geschichte II, 1778, s. 146-72; jf. i øvrigt Christian 4.s brev til rigsrådet 12. april 1633, hvor han lidt bittert bemærker, at »uy och udi Seneste holden Arffuedeling uorris egne vdgifne geldbreffue paa thii maal hundrede tussind daaler udi Steeden for uorris arffuepardt haffuer maadt annamme«; Egenh. breve III, nr. 114.

³⁶ R.A. Kongens kieleromslagsregnskab 1630.

optagne lån. Denne post blev imidlertid foreløbigt udskudt og indfriedes under ét så sent som i 1639.³⁷ Endelig måtte aftakningen af de hvervede tropper påregnes at koste betydelige beløb. Denne kunne dog i det store og hele klares ved hjælp af de til Niels Krag i hans egenskab af generalkrigszahlkommissarie leverede penge.³⁸ Blot måtte Christian 4. finde sig i, at de til aftakningen brugte penge blev afkortet i de ti tønder guld.³⁹

På rådsmødet i Odense august 1629 bevilgede rigsrådet en dobbeltskat som det første afdrag på kongens fordring. Skatten udskreves til Martini (11. nov.). Valget af termin hænger formentlig sammen med, at størsteparten af pengene så ville indgå i rentekammeret i november og december og derfor være disponible på omslaget i januar 1630. Forud for dette modtog omslagsskriveren fra rentekammeret i alt 134.745 rdr. foruden et mindre antal guldmønter.⁴⁰

På selve omslaget betaltes renter af lånene hos ridderskabet på ialt 51.768 rdr. Derimod indløstes der ingen hovedstole udover en ubetydelig post på 500 rdr. At der praktisk taget ingen hovedstole indløstes, hang sammen med, at de ordentlige indkomster af hertugdømmerne i nogen grad svigtede, hvorfor det var nødvendigt at bruge af de fra rentekammeret overførte midler til at klare de ordentlige udgifter af hertugdømmerne. Hertil kom at en del af omslagsmidlerne måtte bruges til aftakning af krigsfolk og til betaling af leverancer. Endelig måtte omslagsskriveren levere ikke mindre end 65.496 rdr. foruden et ubetydeligt antal guldmønter til Christian Pentz, Glückstadts guvernør, til genopbygningen af denne Christian 4.s tyske hovedstad.⁴¹

På rådsmødet i aug. 1629 havde rådet på baggrund af den kongelige proposition drøftet midler til at styrke Jyllands forsvar. Udover nedsættelsen af en kommission til at undersøge forholdene, blev der ikke taget konkrete skridt på grund af den stramme finansielle situation.⁴² Derimod fandt der ingen generel diskussion sted af den finansielle situation. En sådan blev åbenbart udskudt til herredagen i København sommeren 1630. Til brug herfor lod kongen rentemestrene opsætte et overslag over rigets ordentlige indtægter og udgifter.⁴³ Om nogen fuldstændig oversigt over indtægter og udgifter er der ikke tale. Således er indtægter, der var båndlagt til særlige formål, ikke medtaget. Dette gælder kommissariatolden (småtolden), der fortsat blev oppebåret af de skånske rigsråder til brug for defensionsværket, idet dog de 12.000 rdr. rentekammeret årligt modtog udaf et gennemsnitligt tre gange så stort provenu, er opført på en særlig konto i overslaget. Endvidere er der ikke, hvad rådet kritiserede, taget hensyn til

³⁷ Kanc. Brevb. 1637-39, s. 859.

³⁸ R.A. Mil.rgsk. II b 9, Generalkrigskommissær Niels Krags regnskab for de i Danmark indkvarterede ryttere og knægte. 13. dec. 1627-31. dec. 1630.

³⁹ Jf. rigsrådets opgørelse 28. juni 1632; Aktstykker II, s. 334 f.

⁴⁰ R.A. Rentemesterregnsk. 1629/30 Udgift. Kontoen 'leveret til octavis trium regum'.

⁴¹ R.A. Kongens kieleromslogsregnskab 1630. Dette år var den ordentlige indtægt af hertugdømmerne så beskeden som 9.500 rdr., mens omslagsskriveren i 1626 og 1627 havde modtaget henholdsvis 65.889 rdr. og 45.915 rdr. I 1631 var indtægten af hertugdømmerne påny steget til 46.453 rdr. og det følgende år til 51.863 rdr. (Omslagsregnskaber 1626-1632).

⁴² Aktstykker II, s. 197-202.

⁴³ Trykt i Budstikken V, Chria. 1824, s. 425-82.

kongens indtægter af hertugdømmerne; på den anden side er der heller ikke taget hensyn til de udgifter kongen måtte bestride heraf. Endelig er en række betydelige udgiftsposter ikke medregnet i overslaget, fordi deres størrelse var uberegnelig, hvorfor kun deres art er anført. Det drejer sig om udgifter til byggeri, afregning med købmænd og med militære, omslaget, skibsbyggeri, indkøb af våben etc. De fleste af disse udgifter var dog overordentlige. Hvad angår de enkelte konti, må der tages visse forbehold overfor overslagets angivelser. Lenenes visse indkomst er beregnet på grundlag af lensjordebøgerne. For de enkelte lens vedkommende er anført, hvad jordebogen renter samt eventuelle faste indtægter af anden art. Heri afkortes faste udgifter som lensmændenes genanter tillige med andre faste administrationsomkostninger, eventuelle sportler osv. Den herved fremkomne nettoindtægt er det absolut maksimale beløb, som man fra centralt hold har kunnet disponere over af den visse indkomst. I praksis er der tale om en overvurdering af lenenes visse indkomst, idet der altid i nogle len har måttet regnes med svigtende indtægter på grund af misvækst, ødegårde, sygdomme blandt folk og fæ, uforudsete lokale udgifter m.v. Til gengæld er lenenes visse indkomst også den eneste konto i overslaget, hvor der er tale om en overvurdering.⁴⁴

Jens Engberg har sammenstillet hovedkontiene i overslagene fra 1602, 1608 og 1630 for at belyse udviklingen i forholdet mellem ordentlige indtægter og udgifter.⁴⁵ Imidlertid lader ikke alle konti sig sammenligne direkte. I 1608-overslaget angives den samlede visse indtægt af lenene i Danmark og Norge til ca. 183.000 rdr., mens 1630-overslaget har 165.000 rdr.; tilsyneladende en tilbagegang. Dette kunne jo skyldes ændringer i forleningsformerne, reguleringer af afgifter, stigende ødegårdsfrekvens osv. Imidlertid kan et forhold af rent administrativ karakter påpeges at være af væsentlig betydning. I 1608-overslaget angives den visse indtægt af de norske len til ca. 39.000 rdr., men i 1630 kun til ca. 24.500 rdr.⁴⁶ Nu er forholdet det, at langt op i det 17. århundrede hørte oppebørslen af told i Norge under lensadministrationen. Toldere og byfogder aflagde regnskab til lensmanden og ikke i rentekammeret. Derimod skulle lensmanden aflægge regnskab i rentekammeret for den i hans len oppebårne told. Som følge heraf er den norske told i 1608-overslaget — dette gælder tillige overslagene 1600—02 — inkluderet i lenenes visse indkomst, hvad den ikke er i 1630-overslaget, vel som en følge af at den norske told i 1620'erne begynder at blive udskilt fra lensadministrationen.⁴⁷ På denne baggrund kan det måske overraske, at kontoen told i 1630-overslaget, hvor tolden af begge riger er inkluderet, kun viser en indtægt på ca. 66.600 rdr., mens den samme konto i 1608-overslaget, hvor den kun omfatter Danmark, viser hele 59.000 rdr. Imidlertid må det fremhæves, at de norske toldindtægter frem til 1632 i almindelighed var temmelig beskedne, hvortil kom, at en del toldindtægter var båndlagt til særligt brug, så-

⁴⁴ Jf. Jens Engberg, *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, Århus 1972, s. 115 f.

⁴⁵ Sst. s. 117.

⁴⁶ Budstikken V, s. 482 og Medd. fra Rentekammerarch. 1872, s. 93 (1608-overslaget).

⁴⁷ Mykland, *anf. arb.*, s. 42 f.

ledes kommissariatolden, og følgelig holdt ude af overslaget med undtagelse af de 12.000 rdr. rentekammeret årligt modtog fra de skånske krigskommissarier.⁴⁸

I 1630-overslaget opgøres den samlede indtægt til 416.100 rdr. og udgiften til 614.000 rdr.; der er således tale om et underskud på 213.000 rdr. Der er selvfølgelig ikke tale om et kasseunderskud. Overslaget er derimod en konstatering af, at de ordentlige indtægter i den aktuelle situation var utilstrækkelige. Om dette forhandlede rådet og kongen i København sommeren 1630.

Foruden at kritisere den manglende tilstedeværelse af visse indtægter påpegede rigsrådet i en betænkning 25. juli »at saa vidt indtegten angaar, da er den regnit efter gammel taxt, en rixdaler tønne korn, och tønne smør tolf rixdaler och per consequens lige saa andre species, som geilder gemeinlig den tredie del mere, och i udgiften, vat pengene belanger, da regnis det for fuld.« Hvad rigsrådet anholdt var, at naturalier på indtægtssiden var omregnet i penge efter den forældede renteritakst (en ny trådte i kraft 1633), mens udgifter til vareindkøb blev beregnet efter markedsprisen som var adskilligt højere.⁴⁹ Samme tendens afspejledes i beregningen af sundtolden, der er angivet til 105.200 rdr. som et gennemsnit af tre år. Men de tre år, der var lagt til grund var rigtignok også de utypiske år 1627–29, hvor sundtolden takket være de urolige forhold i Østersøområdet nåede et absolut lavpunkt. Der er næppe tvivl om, at Christian 4. af bevillingsmæssige grunde har ønsket, at overslaget skulle udvise en så stor deficit som muligt. Men trods den tendentiøse opstilling er der ingen tvivl om, at den balance, som fremgik af de tidligere i århundredet opstillede overslag ikke mere eksisterede. Og for Christian 4. var det helt afgørende at få det ordentlige budget til at balancere, idet han ellers meget vel ville blive tvunget til at bruge sin erstatning til at få det til at gøre det, hvilket kunne reducere hans muligheder for at nå sine intentioner med de ti tønder guld.

Rigsrådet forblev imidlertid koldt overfor kongens forestillinger. Det kritiserede i den nævnte betænkning overslagets tendens, hævdede at rigets indtægt under normale forhold var tilstrækkelig, og at det ikke var muligt at forøge denne. Videre fremhævedes det, at de i overslaget anførte store udgifter i høj grad var ekstraordinære. Udover et par småbevillinger henviste kongen derfor rådet til de ti tønder guld. Rigsrådet forlangte således en restriktiv udgiftspolitik, og at de store endnu ikke afviklede omkostninger som følge af den tyske krig skulle nedbringes ved hjælp af de ti tønder guld. Udover de fremførte finansielle begrundelser må rådets holdning ses på baggrund af et par andre forhold. Christian 4.s strid med Hamburg udløste i sommeren 1630 en flådeaktion fra kongens side mod den gamle hansestad trods rådets indsigelser. Og rådet kan meget vel have frygtet, at ekstra bevillinger til at forbedre balancen på det ordentlige budget i stedet ville blive anvendt til at betale omkostningerne ved denne aktion. Endvidere havde Christian 4. i propositionen til rådsmødet forlangt penge til en restauration af det nedbrændte Kronborg, hvilket rådet blankt nægtede. Alt i alt henviste rådet således Christian 4. til at betale aktionen mod Hamburg og om-

⁴⁸ Aktstykker II, s. 240–241.

⁴⁹ Om de norske toldindtægter, jf. nedenfor s. 38.

kostningerne ved Kronborgs genopbygning af de ti tønder guld og blokerede derved et formentlig forsøg fra Christian 4.s side på gennem en refusion af disse udgifter at få frigjort den til Martini 1630 udskrevne skat, der var bevilget som afdrag på de ti tønder guld, til andre formål. Hvis Christian 4. har troet, at han som før 1625 kunne frigøre kapital ved at få rigsrådet til at dække hans udgifter ved at konvertere dem til rigens anliggender, er han blevet belært om noget andet.

At rigsrådet nægtede at refundere disse store ekstraordinære udgifter fik til følge, at Christian 4. heller ikke på omslaget 1631 kunne nedbringe gælden til ridderskabet væsentligt. Forud for omslaget modtog omslagsskriveren ganske vist hele forrådet i rentekammeret, men på grund af store afregninger med købmænd var det så beskedent som 18.551 rdr. Desuden leverede skattekommissarierne 21.365 rdr. ialt direkte til omslaget.⁵⁰ For disse penge var det ikke muligt at indløse mere end et meget begrænset antal hovedstole — ialt 19.400 rdr. — og betale 17.904 rdr. i renter for hovedstole, der blev stående. Fordelen herved var dog større end den lyder, idet Christian 4. fik afviklet alle lån, der forrentedes med mere end 7 %. I alt var gælden nedbragt til 288.920 rdr.⁵¹ Ganske vist havde Christian 4. også andre indtægter på omslaget, nemlig de ordentlige indkomster af hertugdømmerne, men disse strakte kun til at dække de ordentlige udgifter samt visse påløbne ekstraordinære udgifter herunder afregning for leverancer.⁵² Ifølge en opgørelse fra juni 1632 havde Christian 4. af skatterne til Martini 1629 og 1630 modtaget ialt 371.806½ rdr. som afdrag på de ti tønder guld. Alligevel havde han kun fået nedbragt gælden til ridderskabet med o. 30.000 rdr.⁵³

Skulle Christian 4. nå sin hensigt med fordringen fra 1629 var det nødvendigt, at han skaffede nye indtægter til at frigøre kapital. Da rigsrådet nægtede bevilinger til at refundere kongens udgifter, havde han udover muligheden for nye lån kun regalerne tilbage. Christian 4. greb da til forhøjelser af den norske trælasttold og af sundtolden, hvilket sidste skete under rådets protest. Den forhøjede sundtold blev dog kun opkrævet i godt et år, nemlig fra maj 1631 til juli 1632, da rådet fik kongen til at opgive forhøjelsen.⁵⁴ Derimod betød forhøjelsen af trælasttolden en blivende gevinst for »statskassen« af betydeligt omfang. Ved en ny toldrulle og gennem en skærpet visitation forøgedes indtægten af den norske told meget kraftigt.⁵⁵ Johan Schreiner har anført nogle talende eksempler herpå.

⁵⁰ R.A. Kongens kieleromslagsregnsk. 1631. Beløbet genfindes i rentemesterregnskabet 1630/31 på kontoen »leveret til octavis trium regum«.

⁵¹ Man skal ikke forvente fuld overensstemmelse mellem tallene år for år, da evt. nye lån, der bliver optaget uden for omslagsterminen først bogføres i det følgende års omslagsregnskab.

⁵² De ordentlige indtægter af hertugdømmerne udgjorde dette år 46.453 rdr., hvortil kom en kontribution af ridderskabet på 15.000 rdr. Disse penge strakte omtrent til at dække de resterende udgiftsposter på ialt 62.714 rdr. De fleste af disse var hertugdømmernes ordinære udgifter. R.A. kongens kieleromslagsregnsk. 1631.

⁵³ Rigsrådets opgørelse 28. juni 1632. Aktstykker II, s. 334-35.

⁵⁴ J. A. Fridericia, Danmarks ydre politiske Historie i Tiden fra Freden i Lybæk til Freden i København (1629-1660) I, Kbh. 1876, s. 202-03.

⁵⁵ Paus Frdn. II, s. 725. Jf. miss. til de norske lensmænd 6. februar, Norske Rigsregistranter VII, s. 50 (i det flg. cit.: NRR).

Bl. a. kom en skude, der før 1632 havde erlagt 32 rdr. for en bestemt ladning, nu til at betale ikke mindre end 187 rdr. for samme ladning.⁵⁶ Ifølge rentemesterregnskaberne modtog rentekammeret af den norske told i 1629/30 ialt 7023 rdr., i 1631/32 11.514 rdr., men i 1632—33 ikke mindre end 56.595 og det følgende år 62.100 rdr.⁵⁷

Virkningen udeblev tilsyneladende heller ikke. I et nyt overslag opsat i rentekammeret først i 1633 blev underskuddet anslået til ca. 60.000 rdr. mod ca. 213.000 rdr. i 1630. Desværre er dette overslag forsvundet, og vor viden om det beror på rigsrådets erklæring over det 9. april 1633.⁵⁸ Det fremgår af denne, at reduktionen af underskuddet primært skyldtes den øgede indtægt af trælasttolden. Provenuet heraf er beregnet til ca. 50.000 rdr., et beløb der stemmer godt overens med de ovenfor anførte indbetalinger i rentekammeret af norsk told i disse år. I øvrigt minder rådets erklæring i mangt og meget om dets erklæring på 1630-overslaget. Specielt kritiseres det, at mange indtægter ikke er opført eller også anslået urimeligt lavt, mens hvad udgiften angår »althing der udi paa ded høyeste och dyreste anslagen (er).« Som eksempel herpå anfører rådet, at sundtolden endnu en gang er beregnet på grundlag af de atypiske år 1627—29, da den i gennemsnit var noget over 100.000 rdr., mens indtægten i 1631 var 5538 rosenobler, 492 guldgylden og 293.789 rdr. og i 1632 244.680 rdr. foruden 4896 ros. og 534 gg.⁵⁹ I disse tal er ganske vist den fra maj 1631 til juli 1632 oppebårne forhøjelse inkluderet, men selv uden denne beløb indtægten sig til det dobbelte af det anslåede. Tages dette forhold i agt, betyder det i virkeligheden en elimination af det beregnede underskud på 60.000 rdr. På den anden side har der, hvis overslaget har været udarbejdet efter de samme retningslinier som 1630-overslaget været taget forbehold for en række udgifter, hvis størrelse ikke kunne anslås nøjagtigt. Men under alle omstændigheder indicerer dette nu tabte overslag en stærkt forbedret balance på det ordentlige budget. Men dette var kun tilsyneladende. I virkeligheden var den finansielle stilling stærkt forværret i forhold til 1630. Vi vil belyse årsagerne dertil.

Frem til kejserkrigen havde Danmark—Norge i fredstid ikke haft nogen egentlig stående hær udover de små hold knægte i fæstningerne og, om man vil, den adelige rostjeneste. Ved forordninger af 1614 og 1621 havde man lagt grunden til en stående hær baseret på udskrivning blandt jordegne bønder samt efter 1621 kronens og gejstlighedens fæstere.⁶⁰ Selv om enkelte af de stående afdelinger udmærkede sig under Kejserkrigen, spillede den stående hær som organisa-

⁵⁶ Johan Schreiner, *Nederland og Norge 1625—1650. Trelastutførsel og handelspolitik*, Oslo 1933, s. 61 ff.

⁵⁷ Tallene er fremkommet ved addition af de indtægter af tolden, der er opført på kontoen »told« og de, der er opført under lensindtægterne. Når 1630/31 ikke er med skyldes det, at det pågældende bind af rentemesterregnskaberne, indtægt, er til bogbinder og ekstrakten kan ikke bruges i denne forbindelse. R.A. Rentemesterregnsk. 1629/30, 1631/32, 1632/33 og 1633/34.

⁵⁸ Aktstykker II, s. 364 ff.

⁵⁹ R.A. Øresundstoldregnsk. Indtægt og udgift 1631 og 1632.

⁶⁰ K. C. Rockstroh, *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I: Tiden 1614—1670*, Kbh. 1909.

tion betragtet ingen væsentlig rolle under krigen. Rigets forsvar var baseret på flåden, fæstningerne og rostjenesten. Når krigen stod for døren hvervedes det nødvendige antal soldater, der aftakkes igen så såre krigen var afsluttet. Når riget ikke under normale forhold opretholdt landmilitære styrker af betydning skyldtes det som fremhævet af Knut Mykland dels finansielle grunde og dels rigsrådets nervøsitet for, at en stående hvervet hær under kongens kontrol skulle øge kongens muligheder for at disponere uden om rådet.⁶¹ Omvendt var kongen uden større interesse for de udskrevne nationale afdelinger. Men når krigen frem til 1630 mere eller mindre kunne — for at bruge Myklands udtryk⁶² — improviseres og det landmilitære forsvar i fredstid reduceres til et minimum skyldtes dette vel først og fremmest, at Danmark—Norge besad en politisk og militær prestige, der gjorde et uformodet overfald temmelig usandsynligt. Anderledes efter den tyske krig. Denne medførte et militært og politisk prestigetab og viste tillige, hvor vanskeligt det var at forsvare den jyske halvø. På grund af de stadige krigshandlinger i Tyskland eksisterede der nu en latent fare for hertugdømmerne og de jyske grænser enten i form af direkte overfald eller ved tilfældige grænseoverskridelser. Af disse grunde var det nødvendigt at riget opretholdt et større beredskab end vanligt i fredstid.

I første omgang toges kun begrænsede initiativer. I den kongelige proposition på rådsmødet i Odense aug. 1629 påpegedes nødvendigheden af en udbygning af Jyllands forsvar. Rådet foreslog en istandsættelse af Danevirke, anlæggelse af en ny fæstning ved Rendsborg eller Kielerfjord samt ved Koldingfjord. I tilknytning hertil ønskede rådet, at rigsmarsken sammen med en af de øvrige råder og en »ingenieur« skulle rejse rundt og undersøge forholdene ved disse og andre mulige pladser, hvor man med fordel kunne anlægge nye fæstninger. Imidlertid fremhævede rådet, at den finansielle situation ikke for øjeblikket tillod en sådan udbygning af forsvaret, men pegede på, at man dog kunne istandsætte nogle af de ældre fæstninger. Hertil bevilgede det ottendedelen af den til Martini samme år udskrevne skat, der i øvrigt som nævnt skulle være det første afdrag på kongens fordring.⁶³ Det samme besluttedes med hensyn til den til Martini 1630 udskrevne skat.⁶⁴ Herudover blev enkelte af krigstidens foranstaltninger fortsat opretholdt. Således samtykkede rådet i en forlængelse af den af rådet selv kontrollerede kommissarietold til de skånske grænsers defension, og i sommeren 1630 bevilgede det en forlængelse på 3 år af St. Annætolden, en ekstraordinær importtold på salt og silke oppebåret siden 1627 med henblik på Københavns forsvar.⁶⁵ Dertil kom udskrivningen af en madskat til flåden både i 1629 og 1630.⁶⁶ Samtidig søgtes flådens potentielle i evt. krigstilfælde styrket ved at sætte bygningen af såkaldte defensionsskibe, dvs. armerede handelsskibe, der mod særlige privi-

⁶¹ Mykland, *anf. arb.*, s. 12.

⁶² *Sst.*, s. 12.

⁶³ *Aktstykker II*, s. 197–202.

⁶⁴ *Kanc. Brevb. 1630–32*, s. 228.

⁶⁵ *Aktstykker II*, s. 242.

⁶⁶ *Abne breve 28. marts 1629 og 10. marts 1630 CCD IV*, nr. 658 og 335.

legier i påkommende tilfælde skulle tjene i orlogsflåden, i system.⁶⁷ Derimod aftakkedes de hvervede tropper, og også de nationale regimenter — bortset fra de skånske — blev opløst. Tilsyneladende agtede man traditionelt at basere rigets forsvar på flåden og fæstningerne, mens de landmilitære styrker indskrænkedes til et minimum. Dette hænger oplagt sammen med den restriktive udgiftspolitik, rådet forlangte på rådsmøderne i 1629 og 1630; tilsammen et vidnesbyrd om, at rådet prioriterede en stram finanspolitik højere end en aktiv forsvarspolitik.

En fundamental ændring heri fandt sted i 1631. Dette år påbegyndtes nemlig en udbygning af det militære forsvar i en ganske anden målestok end tidligere. Om denne udbygnings nødvendighed var rigsrådet og kongen enige, omend der var divergenser angående, hvorledes man i praksis skulle gribe sagen an.

At rigsrådet nu gik aktivt ind for den udbygning af det militære forsvar, det i princippet havde anset for nødvendigt allerede på Odensemødet 1629 skyldtes næppe, at det fandt det finansielle grundlag tilvejebragt, som man på rådsmøderne i 1629 og 1630 havde stillet som en absolut betingelse, men derimod den politiske og militære udvikling i Nordtyskland og Østersøområdet. I sommeren 1630 var Gustav Adolf nemlig gået i land i Pommern, og de vellykkede svenske felttog åbnede vej for en svensk ekspansion langs den sydlige Østersø, hvilket kunne betyde en omringning af Danmark. Herved truede netop den situation, Christian 4. ved sin indgriben i den tyske krig havde haft til hensigt at forebygge. Under indtryk af den forrykkede militære og politiske balance mellem de to nordiske riger gik rigsrådet trods statsfinansernes endnu svage stilling ind for en aktiv rustningspolitik »efterdi vi skinbarlig formerker, hvor faren nerer sig thil thil voris grenser.«⁶⁸

De første initiativer der toges bestod i en genoprettelse af den stående hær samt en forøgelse af flådens beredskab og kvalitet. I indberetninger til Axel Oxenstierna 2. juni og 14. juni 1631 meddelte den svenske resident i Danmark, Fegreus, at Christian 4. havde haft i sinde at hverve fire regimenter hver på 2000 mand fordelt provinsvis, men at rådet havde afvist dette.⁶⁹ Under forhandlinger mellem kongen og rådet senere på måneden afviste rådet af finansielle grunde igen en hvervet hær, men foreslog i stedet en genoprettelse af de udskrevne regimenter. En genoprettelse efter de tidligere anordninger fra 1614 og 1621 fandt rådet dog ville være utilstrækkelig, hvorfor det foreslog en forhandling med den menige adel om udskrivning til de nationale regimenter også på adelsgodset.⁷⁰ Imidlertid synes en sådan anmodning ikke at være blevet fremført; muligvis fordi der samtidigt førtes forhandlinger med adelen om andre betydelige bidrag til rigets defension, dels en pengekontribution i forbindelse med anlægget af en ny fæstning ved Kielerfjord og dels nogle års arbejde samt en pengekontribution af adelens bønder til en istandsættelse og forbedring af fæstningerne i visse dele af

⁶⁷ Privilegier for norske defensionsskibe 22. dec. 1630; NRR VI, s. 227 f. Derimod førte forhandlinger i Danmark om det samme i 1630 ikke til noget resultat i første omgang. Først 18. febr. 1636 udgik nye privilegier for defensionsskibe; CCD IV, nr. 556.

⁶⁸ Aktstykker II, s. 293.

⁶⁹ Sst. II, s. 279.

⁷⁰ Sst. II, s. 292 ff.

riget, hvorfor rådet kan have fundet det mindre opportunt i den øjeblikkelige situation at søge nye krav gennemtrumfet overfor adelen.⁷¹

Til finansieringen af de genoprettede nationale regimenter bevilgede rigsrådet en række toldforhøjelser. Provenuet heraf skulle oppebæres af de skånske krigskommissarier, der jo i forvejen oppebar en del af tolden til brug for defensionsværket. Endvidere gav Christian 4. afkald på de 12.000 rdr., krigskommissarierne hidtil havde leveret til rentekammeret af kommissarietolden på nær 1000 rdr.⁷² Det var betydelige beløb krigskommissarierne nu fik rådigheden over. I 1631/32 havde Tage Thott og Christoffer Ulfeldt oppebåret 39.731½ rdr., hvoraf 12.000 rdr. blev leveret til rentekammeret. I 1632/33 efter ikrafttrædelsen af de nye forhøjelser oppebar de 55.345 rdr., hvoraf kun 1000 rdr. skulle leveres rentekammeret; dvs. at de i realiteten fik rådigheden over et beløb, der var det dobbelte af det foregående års. I de følgende år blev provenuet af kommissarietolden nogenlunde det samme som i 1632—33.⁷³

Foruden en styrkelse af rådets kompetence i finansielle anliggender indebar disse forholdsregler, at det blev rigsrådet og ikke kongen, der fik kontrollen med den udskrevne hær. At dette kunne ske, hang sammen med kongens egen svage finansielle stilling. Principielt var der intet i vejen for, at kongen som før Kejserkrigen kunne hverve tropper på egen hånd. Men indtægterne i det kongelige kammer var næppe tilstrækkelige til et sådant foretagende. En stor del af sundtolden måtte leveres ind i rentekammeret på grund af den svigtende balance på det ordentlige budget.⁷⁴ Herudover havde kongen rådigheden over de skatter, rigsrådet leverede ham som afdrag på de ti tønder guld. En båndlæggelse af disse til finansiering af en hvervet hær ville gøre det meget vanskeligt for kongen at klare sine omslagsforretninger og nedbringe den store gæld til ridderskabet, som hverken i 1630 eller 1631 var reduceret væsentligt. Den store omslagsgæld gjorde det fortsat umuligt for kongen at optage nye lån uden rigsrådets kaution. På baggrund af rådets holdning i rustningsspørgsmålet måtte det anses for aldeles givet, at dets kaution kun ville kunne opnås til fast definerede formål, som det selv havde anerkendt. Hertil kom at rustningspolitikken medførte andre, uforudset store udgifter.

I sin proposition på rådsmødet i København januar 1631 vendte Christian 4. tilbage til spørgsmålet om anlæggelse af en befæstning ved Kielerfjord.⁷⁵ Rådet reagerede positivt, men stillede dog som betingelse, at befæstningen skulle anlægges på slesvigsk jord. I øvrigt fandt rådet det bedst, at den ikke blev anlagt med større proportioner, end hvad der kunne fuldføres i løbet af tre til seks måneder; siden kunne man så forbedre anlægget. Som begrundelse herfor angav rå-

⁷¹ Sst. II, s. 336.

⁷² Sst. II, s. 336.

⁷³ R.A. Mil.rgsk. IIIc 4c. Skånske krigskommissariers regnskab 1629—43.

⁷⁴ F. eks. måtte Christian 4. i 1632 af en samlet indtægt af sundtolden på 4896 ros., 534 gg. og 244.680 rdr. levere 1444 ros., 325 gg. og 118.597½ rdr. til rentekammerets behov, mens kun 452 ros., 13 gg. og 16.000 rdr. blev leveret ind i kongens eget kammer. Det resterende blev anvendt til lønninger, vareindkøb m. v. efter kongens direkte anvisninger samt til Kronborgs genopbygning. R.A. Øresundstoldregnskab, indt. og udg. 1632.

⁷⁵ Egenh. breve II, nr. 289.

det vagt »denne tidts tilstand«, hvilket formentlig dækkede over, at den svenske fremgang gjorde en hurtig opførelse ønskelig, mens samtidig den finansielle situation ikke tillod større projekter end højest nødvendigt.⁷⁶ Da kronen imidlertid ikke ejede den grund, hvor fæstningen var tænkt anlagt, var det tanken at erhverve den gennem mageskifte med ejeren Kay Ahlefeldt.⁷⁷ Imidlertid ville Ahlefeldt, der var en af kongens største kreditorer ikke mageskifte, men kun sælge; øjensynligt har han grebet chancen for en god forretning.⁷⁸ Købesummen — 170.000 rdr. — skaffedes dels gennem udlæg i skatten og dels ved hjælp af en kontribution bevilget af stænderne på et møde i København oktober 1631.⁷⁹

Det var dog umuligt at skaffe denne sum inden omslaget 1632, hvorfor kongen udstedte to obligationer til Ahlefeldt hver på 50.000 rdr. at betale henholdsvis på omslaget 1633 og 1634. For disse kautionerede rådet, foruden at det udstedte et gældsbevis på 20.000 rdr. at tilbagebetale ihændehaveren på omslaget 1633.⁸⁰ Derimod ville rådet først ikke bevilge noget til opførelsen af fæstningen. I april 1632 gik rådet dog ind på at bevilge en dobbeltskat, hvoraf 100.000 rdr. skulle bruges til den nye fæstning, der fik navnet Christianspris samt til andre forsvarsanlæg i hertugdømmerne. Som betingelse for bevillingerne til Christianspris overhovedet forlangte rådet, at hele anlægget skulle pantsættes til den danske krone for et beløb, der svarede til omkostningerne.⁸¹

Foruden anlægget af Christianspris påbegyndtes i 1632 en udbygning af andre vigtige fæstninger, grænsfæstningerne øst for Sundet, Nakskov og Aalborg, hvortil adelen i de pågældende egne af landet som ovenfor nævnt bevilgede penge og arbejde af deres bønder.⁸²

Også flådens beredskab og kvalitet blev søgt styrket. 1631 gennemførtes en pengeafløsning af bådsmandsudskrivningen således at man i stedet for at tvangsudskrive et formentligt udygtigt og vrangvilligt mandskab fik råd til at hverve professionelle søfolk i Danmark og udlandet, og dermed en forbedret mandskabskvalitet. Da dette mandskab jo måtte have et sted at bo, foreslog rådet en bestemt årlig afgift af alle i riget hjemmehørende skibe beregnet efter drægtighed samt en lastetold af alle udenlandske skibe, der lossede i dansk-norsk havn, til at finansiere opførelsen af boliger til flådens og Holmens faste mandskab. Herved lagdes grunden til Nyboder.⁸³

Bevillingerne til Christianspris og de øvrige fæstningsanlæg skulle ikke afkortes i kongens fordring.⁸⁴ Men selv om bevillingerne blev ydet uden en nedskrivning af kongens fordring, var hans fordel heraf begrænset. Bevillingerne angik og

⁷⁶ Aktstykker II, s. 270 f.

⁷⁷ Sst. II, s. 292 f.

⁷⁸ Sst. II, s. 298.

⁷⁹ Sst. II, s. 301 ff.

⁸⁰ Sst. II, s. 307. De to obligationer indfries på omslagene 1633 og 1636. R.A. Kongens Kieleromslagsregnsk. 1633 og 1636 med bilag (perg.).

⁸¹ Rådets betænkning 23. april 1632; Aktstykker II, s. 327 ff.

⁸² Sst. II, s. 352-53.

⁸³ Rådets betænkning 16. jan. 1631; sst. II, s. 274 ff. Jf. CCD IV, nr. 382.

⁸⁴ Jf. rådets opgørelse over afregningen af de ti tdr. guld 21. maj 1635, Aktstykker II, s. 400 ff.

strakte kun til grundudgifterne. De nybyggede og restaurerede fæstninger skulle bestykses, bemandedes og provianteres. Flåden skulle forsynes med grovvarer og proviant. Selv om der lejlighedsvis blev udskrevet mad- og kornskatter til flåden og fæstningerne, var disse utilstrækkelige. I almindelighed måtte varerne indkøbes hos købmænd navnlig i København og Hamburg. Afregningen med københavnerne sorterede normalt under rentekammeret, mens omslagsskriver Hans Boyesen forestod afregningen med hamburgerne. Det er karakteristisk, at netop fra 1632 stiger kontoen »givet købmænd« meget kraftigt i både rentemesterregnskaber og omslagsregnskaber. Ganske vist inkluderer kontoen i begge regnskabsserier, hvad der iøvrigt indkøbtes til hoffets og administrationens behov, men stigningen fra 1632 så markant, at sammenhængen er uomtvistelig. Følgende oversigt over rentemestrenes og omslagsskriverens udbetalinger til købmænd og andre for leverancer i årene 1629—33 anskueliggør udviklingen:

Kontoen »givet købmænd« i rentemesterregnskabet 1629/33:⁸⁵

1629/30:	41.926½	rd.
1630/31:	74.480½	-
1631/32:	92.314	-
1632/33:	128.918	-

Kontoen »kaufleute und sonsten« i omslagsregnskaberne 1630/33:⁸⁶

1630:	14.146	rd.
1631:	58.832½	-
1632:	142.756	-
1633:	104.167	-

Med det ovennævnte forbehold *in mente* skal det på den anden side fremhæves, at afregninger for leverancer kan være opført på andre konti i rentemesterregnskaberne. I øvrigt skal det anføres, at omslagsskriverens ekstraordinært store udbetaling i 1632 skyldes, at kontoen inkluderer 64.020 rdr., der betales Kay Ahlefeldt som et første afdrag på den grund, der var købt til anlægget af Christianspris. Omslaget 1632 må i det hele taget have været en særegen oplevelse for Christian 4. Til trods for at omslagsskriveren modtog 92.567 rdr. fra rentekammeret foruden mere end 100.000 rdr., der var skaffet til veje på anden vis (kontribution fra de slesvig-holstenske stænder, de ordentlige indtægter af hertugdømmerne samt et lån på 20.000 rdr. optaget af rigsrådet), lykkedes det kun at nedskrive gælden til ridderskabet med 28.700 rdr. Efter omslaget udgjorde kongens gæld til ridderskabet inklusive et på omslaget optaget nyt lån hos Henrik Rantzau på 6000 rdr. ialt 264.920 rdr.⁸⁷ Hertil kom så de to obligationer på tilsammen 100.000 rdr., som Christian 4. havde udstedt til Kay Ahlefeldt, og som skulle indfries på de to følgende omslag; da dette måtte ske gennem skatteudskrivning, ville det få til følge, at kongen ville få en mindre part af næste års skatter stillet til rådighed som afdrag på de ti tønder guld og dermed færre penge til at afbetale den øvrige gæld på næste års omslag. Det er sandsynligt, at den kraftige

⁸⁵ R.A. Rentemesterregnsk. 1629/30, 1630/31, 1631/32 og 1632/33. Udgift.

⁸⁶ R.A. Kongens Kieleromslagsregnsk. 1630, 1631, 1632 og 1633.

⁸⁷ R.A. Kongens Kieleromslagsregnsk. 1632.

forhøjelse af trælasttolden i 1632 var et forsøg på fra Christian 4.s side at få denne midlertidige nedgang i hans skatteindtægter refunderet. Disse store udgifter til defensionsværket, der fortsat accelererede de følgende år,⁸⁸ og som Christian 4. måtte betale af rigets ordentlige indtægter og af skatten, blokerede mere end noget andet Christian 4.s muligheder for at udnytte de ti tønder guld til fornyet kapitalakkumulation i det kongelige kammer. En opgørelse over rådets og kongens mellemværende fra juni 1632 viser på baggrund heraf, at det allerede på dette tidspunkt måtte anses for tvivlsomt, om Christian 4. kunne nå sin hensigt med fordringen, nemlig retableringen af sin finansielle uafhængighed.⁸⁹ Skematiseret ser denne opgørelse ud som følger:

Penge udgivet af Niels Krag siden 1/6 1629	90.859	rdr.
Pengeskatterne til Martini 1629 og Martini 1630	371.806 ^{1/2}	-
Leveret ind i rentekammeret 1/6 1631-1/6 1632	131.504 ^{1/2}	-
I alt	594.170	-
Minus rente (6 % p.a.) ⁹⁰ 1/6 1631-1/6 1632 af kongens tilgodehavende pr. 1/6 1631	32.240	-
Returneret til kongen	561.930	-

Christian 4.s fordring var således reduceret til 438.070 rdr. eller med ca. 56 %. Til gengæld var hans egne forpligtelser i langt ringere omfang reducerede. Således var gælden til ridderskabet kun nedskrevet fra godt 318.000 rdr. i 1629 til knapt 265.000 rdr. efter omslaget jan. 1632. Og de nye store udgifter i forbindelse med oprustningen gjorde det næsten umuligt at likvidere denne gæld trods de meget store overførsler af skattepenge fra rentekammeret til omslaget, der karakteriserer disse år. 1633/36 udgjorde disse overførsler følgende beløb:⁹¹

1633: 140.643 rdr.	1635: 167.480 rdr.
1634: 68.060 -	1636: 103.720 -

Overførslerne var imidlertid utilstrækkelige til at klare kongens omslagsforpligtelser, når der samtidigt skulle afregnes med købmændene. For at klare sine forpligtelser måtte Christian 4. derfor i stigende grad gribe til optagelsen af nye lån. I årene 1633-36 blev der optaget ikke mindre end 404.000 rdr. Ganske vist blev der i de samme år afdraget kapital og betalt renter for ialt 593.218 rdr., men heri indgik rigtignok også de to obligationer på hver 50.000 rdr., som var ud-

⁸⁸ På kontoen »givet købmænd« angives der i rentemesterregnskaberne i 1633/34 at være udbetalt 93.104 rdr., i 1634/35 138.325 rdr., og i 1635/36 148.996 rdr. På den tilsvarende konto i omslagsregnskaberne er angivet følgende samlede udbetalinger: 1634: 151.085 rdr., 1635: 189.350 rdr. og 1636: 116.481 rdr.

⁸⁹ Aktstykker II, s. 334-35.

⁹⁰ Ved bevillingen af de ti tønder guld i 1629 (Aktstykker II, s. 191) havde rådet sådan set forpligtet sig til at skaffe beløbet inden 1. juni 1631. Hvad der da stod tilbage skulle forrentes.

⁹¹ R.A. Rentemesterregnsk. 1632/36 udg. kontoen 'leveret til octavis trium regum'. Angivelserne af de modtagne beløb i omslagsregnskaberne stemmer helt overens med rentemesterregnskaberne.

stedt til Kay Ahlefeldt i forbindelse med anlægget af Christianspris, som Christian 4. havde fået en særskilt bevilling på 100.000 rdr. til at indløse for.⁹² Reelt var Christian 4. kommet i den situation, at gamle gældsposter kun kunne likvideres ved optagelse af nye lån.

Kun én gældspost reduceredes hurtigt — rigsrådets gæld til kongen. Likvidationen af denne kan følges i opgørelser fra 1635 og 1642.⁹³ I 1635-opgørelsen er der til den i 1629 bevilgede 1 million rdr. adderet de penge, rigsrådet havde bevilget til Christianspris og andet fæstningsbyggeri ialt 264.000 rdr. samt, hvad der var bevilget til andre formål nemlig 100.000 rdr. til det store bilager og 20.000 rdr. til gesandtskaber, således at kongens samlede fordring udgjorde 1.384.000 rdr. I denne summa afkortedes først de inden 1/6 1632 returnerede 561.930 rdr., den af stænderne på stændermødet i København okt. 1631 bevilgede kontribution, der med kongens eget kammer som fiktivt mellemled indgik i rentekammeret i løbet af 1632 samt skatterne til Martini 1632, 1633 og 1634. Alt i alt beregnes kongens tilgodehavende trods iberegningen af senere bevillinger at være blevet reduceret til 264.098 rdr. pr. 1/6 1635.⁹⁴

Ved leveringen af skatten til Martini 1635 reduceredes fordringen yderligere, således at der nu ikke resterede mere end ca. 120.000 rdr.⁹⁵ Herved var den politiske betydning af fordringen reelt elimineret. I en situation, hvor der årligt optoges nye store lån på omslaget — i 1636 ikke mindre end 168.000 rdr. — var det uden videre klart, at Christian 4. ikke havde nået sin hensigt fra 1629, nemlig at genoprette sin finansielt uafhængige stilling, og at en genopliven af rådets kontrol med skatternes anvendelse ville finde sted inden for overskuelig tid. I denne situation måtte Christian 4. enten søge at blokere udviklingen eller skaffe sig nye indkomster, han kunne disponere frit over for at kompensere tabet af den frie dispositionsret over skatterne.

I missiver til rentemestrene 11., 14. og 26. dec. 1636 beklagede kongen sig over, at lensindtægterne var utilstrækkelige, hvorfor det måtte overvejes, hvorledes kronens fordel af lenene kunne forbedres.⁹⁶ I forlængelse heraf understregede Christian 4., at kronens interesser nødvendigvis måtte gå frem for lensmændenes. Desuden skulle lensmændene i stedet for at have avlen af ladegårdene frit, når udgifterne ved disses vedligeholdelse, transporter osv. var afholdt, føre regnskab over disse udgifter og levere overskuddet af driften til kronen, hvilket i realiteten betød en nedskæring af genanterne.

4. jan. 1637 fremførte Christian 4. dette forslag overfor rigsrådet i en skrivelse, hvori det blev fremhævet, at trods den årlige udskrivning af overordentlige lande-

⁹² I 1633 blev der optaget 30.000 rdr., i 1634 127.000 rdr., i 1635 79.000 rdr. og i 1636 168.000 rdr. på omslaget. Udgifterne til afdrag på kapital samt til renter beløb sig i 1633 til 105.649 rdr., i 1634 til 119.264 rdr., 1635 til 116.252 rdr. og i 1636 til 242.053 rdr. R.A. Kongens Kieleromslagsregnskaber 1633-36.

⁹³ Aktstykker II, s. 400-03 og s. 612.

⁹⁴ Sst. II, s. 402.

⁹⁵ I 1642-opgørelsen angives fordringen efter leveringen af skatten til Martini 1635 at være reduceret til 148.166 rdr. Men åbenbart ved en skrivefejl er kapitalen pr. 1. juni 1635 angivet til 294.098 rdr. i stedet for 264.098 rdr.

⁹⁶ Egenh. breve IV, nr. 119, 121 og 128.

skatter — et forhold der i længden måtte anses for uholdbart — var hans og rigets indkomst utilstrækkelig til at dække udgifterne, hvorfor han på det tilstundende omslag nødtes til at optage 100.000 rdr. Videre fremhævede han, at ifølge et i rentekammeret udarbejdet overslag udgjorde rigets gæld nu mere end 500.000 rdr. Tillige anførte han, at man kunne tro den pågældende gæld var et efterslæb fra Kejserkrigen, men overslaget viste, at den primært skyldtes de store leverancer til militærvæsenet. På denne baggrund drog Christian 4. den konklusion, at det var nødvendigt at kronens fordel af lenene øgedes. Forsonligt tilføjede kongen, at han helst så at dette skete uden skade for lensmændene og ekstra byrder for bønderne. Foruden det ovennævnte forslag fremførtes nogle alternativer, der i nogen grad modificerede konsekvenserne for lensmændene. Endelig skulle rådet overveje, hvilke andre muligheder, der kunne tænkes for at forbedre lensindkomsterne.⁹⁷ I dette lå antageligt, at var de pågældende skridt ikke tilstrækkelige, måtte kongen træffe videre forholdsregler. Rådet svarede herpå ved at foreslå en begrænset afløsning af ægter og hoveri, der skulle pålignes af lensmændene; derimod afviste rådet de af kongen foreslåede indgreb overfor lensmændenes ret til at nyde avlen af ladegården frit. I realiteten havde rådet derved afvist en lensreform efter de af kongen foreslåede retningslinier.⁹⁸

På herredagen i København samme forår understregede Christian 4. på ny nødvendigheden af en lensreform, men tonen var skarpere og de foreslåede forholdsregler mere radikale. Han foreslog en afløsning af lensrostjenesten og opfordrede rådet til at finde midler til at øge kronens indkomst. Kunne rådet ikke det, agtede han at befale lensmændene at indsende lensjordebøgerne til rentekammeret, hvor der da skulle opsættes et overslag over, hvorledes kronens indkomst »med god skel kunne deles mellem herre og knægt« i stedet for at herremændene som nu berigede sig kronens bekostning.⁹⁹

Af militære grunde frarådede rigsrådet en afløsning af rostjenesten, foruden at det af frygt for mulige konsekvenser i forholdet til Nederlandene også frarådede et af kongen fremsat forslag om en forhøjelse af sundtolden, uagtet det indrømmedes, at en indtægtsforøgelse ad denne vej ikke ville være undersåtterne til byrde. Uden overhovedet at omtale kongens trussel om en lensreform erklærede rådet, at den eneste mulighed for at skaffe penge lå i påny at udskrive ekstraskatter, hvorfor det bevilgede kongen en enkelt skat til Martini 1637. Denne overlodes til kongen til at afbetale rigets gæld — i øvrigt uden betingelser.¹⁰⁰

Tilsyneladende havde Christian 4. således ved sin trussel om en lensreform afpresset rigsrådet en skattebevilling uden betingelser. Dette var dog ikke ensbetydende med at Christian 4. på længere sigt havde opgivet en lensreform, hvor han kunne disponere forholdsvis frit over den økonomiske gevinst mod en kompensation i form af skatter, hvor rigsrådet kunne opstille betingelser for bevillingen, der beskar kongens dispositionsret. På sin vis er der tale om en genoptagelse af

⁹⁷ Aktstykker II, s. 428.

⁹⁸ Sst. II, s. 429 ff.

⁹⁹ Christian 4. til Christian Friis 16. maj 1637; Egenh. breve IV, nr. 174. Jf. tillige nr. 173.

¹⁰⁰ Rigsrådets betænkning 17. maj 1637; Aktstykker II, s. 440-43.

den afpresningspolitik overfor rådet Christian 4. var slået ind på i årene før Kejserkrigen og ved hjælp af hvilken han i 1629 havde afæsket rådet de ti tønder guld. Men grundlaget for en sådan afpresningspolitik var nu langt svagere. Christian 4. kunne ikke som i 1620/24 handle ud fra en finansielt velfunderet stilling og udnytte det kongelige kammers udlån til danske adelige som pressionsmiddel eller som i 1629 udnytte usikkerheden omkring ratifikationen af freden i Lübeck. Når man betænker dette langt svagere grundlag for kongens afpresningspolitik kan det forekomme overraskende, at rådet således tilsyneladende veg for presset. Kommer man tingene på nærmere hold, viser det sig, at der reelt heller ikke var tale om noget sådant; rådets eftergivenhed var kun tilsyneladende og rent taktisk bestemt.

Fra efteråret 1636 forhandlede der om en udvidelse af den i 1623 indgåede og 1634 fornyede forsvarsunion mellem Christian 4. og den gottorpske hertug. Disse forhandlinger om en styrkelse af det fælles forsvar må ses på baggrund af det forværrede forhold mellem Danmark og Sverige efter freden i Prag, da Christian 4.s tvetydige politik med hensyn til en antagelse af freden og hans åbenlyst antisvenske mæglingsbestrebelse iøvrigt nok kunne tirre Sverige. Faren for sydgrænsen blev demonstreret i 1635, da 24 svenske kompagnier et stykke tid camperede i bispedømmet Eutin, der ganske vist ikke var en af Christian 4.s besiddelser, men dog en del af Holsten.¹⁰¹

Disse forhandlinger blev afsluttet umiddelbart før herredagen i København foråret 1637, og den nye traktat ratificeredes fra begge sider først i maj. Den indebar, at kongeriget skulle stille 3000 fodfolk og 600 ryttere til unionsforsvaret.¹⁰² Selvom hvervningen af disse folk straks blev sat i system under ledelse af Markvard Rantzau, blev der ikke taget stilling til finansieringsgrundlaget. Det var dog klart, at riget herved ville blive påført nye store udgifter.¹⁰³ I oktober indkaldtes rigsrådet til drøftelser i Odense angående midler til »unionshæren«. Rådet bevilgede ved denne lejlighed en halv skat at udgive fjorten dage før jul — efter formålet benævnt unionsskat.¹⁰⁴

Til bevillingen af denne særlige skat — der ikke må forveksles med den til Martini samme udskrevne enkeltskat — knyttede rådet imidlertid en række betingelser, der var ensbetydende med en genoprettelse af generalkrigszahlkommissariatet fra 1628, denne gang bare i fredstid og uden nogen egentlig tidsmæssig begrænsning. Som i 1628 skulle skatterne leveres til fire generalkommissarier, der alle var rigsråder. Disse skulle tillige modtage eventuelle restancer, der ellers altid var leveret til rentekammeret. Til generalkommissarier udpegede rådet af sin midte for Sjælland lensmanden på Dragsholm, rigsadmiralen Claus Daa, i Skåne lensmanden på Malmøhus Tage Thott, på Fyn Mogens Kaas, lensmand på Nyborg og i Jylland lensmanden på Riberhus Albret Skeel. De tre førstnævnte skulle levere, hvad de oppebar, til Gregers Krabbe til Thorstedlund, der sammen med Albret Skeel fik ordre til efter rigsmarskens nærmere decision at levere pengene

¹⁰¹ Rockstroh, *anf. arb.* I, s. 95.

¹⁰² Danmark-Norges Traktater 1523-1750 IV, s. 186 ff.

¹⁰³ Rockstroh, *anf. arb.* I, s. 97.

¹⁰⁴ Rigsrådets bevilling 27. okt. 1637; Aktstykker II, s. 446-48.

videre til en generalkrigszahlkommissarie eller blot generalkrigskommissarie.¹⁰⁵ Denne skulle ordne det praktiske vedrørende hvervning og underhold af tropper samt føre regnskab over indtægt og udgift, hvilket regnskab skulle revideres af dertil beskikkede rigsråder.¹⁰⁶

Rigsrådet havde ved opstillingen af unionshæren opgivet sin modstand mod en hvervet hær, således som den var kommet til udtryk under forhandlingerne om oprettelsen af en stående hær i 1631. Dengang havde rigsrådet begrundet sin afvisning med finansielle argumenter. Når rådet nu opgav sit tidligere standpunkt, skyldtes dette ikke, at den finansielle situation var forbedret. Tværtimod havde den siden 1631 førte rustningspolitik svækket disse yderligere. Når rådet traditionelt havde været modstander af en hvervet hær i fredstid, havde dette foruden finansielle grunde som årsag frygten for, at kongen skulle anvende en sådan til projekter, rådet ikke kunne godtage. Men netop i 1637 gav den politiske og finansielle situation rådet muligheder for at udøve kontrol med finansieringen af en hvervet hær og dermed den faktiske kontrol med denne — en mulighed der næppe var for hånden i 1631. I 1637 var, som ovenfor fremhævet, de ti tønder guld til kongen i realiteten returneret; i al fald stod der kun et så ringe beløb tilbage, at rigsrådet påny kunne udnytte sin bevillingsret til skatterne til at knytte politiske betingelser til bevillingerne, netop det forhold Christian 4. ved at opstille fordringen i 1629 havde villet blokere. Da det næppe var muligt at finansiere unionshæren ad anden vej end gennem skatter, var kongen således henvist til rigsrådet og dets betingelser. Resultatet blev en genopliven af generalkrigskommissariatet fra 1628. Ved at knytte spørgsmålet om unionshærens finansiering sammen med spørgsmålet om dispositionsretten over skatterne havde rigsrådet sikret sig kontrol med både unionshæren og med skatternes anvendelse, da det måtte forudses, at det i de kommende år ville være nødvendigt med årlige skattebevillinger til unionshæren.

I denne forbindelse er det naturligt at se rådets afvisning af en lensreform som primært et forsøg på at hindre, at kongen fik mulighed for at finansiere unionshæren med midler, han selv kunne kontrollere. I denne forbindelse er det naturligt at se overladelsen af skatten til Martini 1637 til kongen uden betingelser som et forsøg på at pacificere kongens lensplaner indtil spørgsmålet om unionshærens finansiering havde fundet en løsning, der sikrede rådets kontrol. Rådet har uden tvivl været på det rene med, at kongen under alle omstændigheder ville være tvunget til at bruge provenuet af denne skat, som i det væsentlige ville indgå i rentekammeret i november og december, til at afbetale gæld på omslaget jan. 1638. Der førtes da også 97.080 rdr. fra rentekammeret til omslaget.¹⁰⁷

Ved disse forholdsregler m.h.t. unionshærens finansiering havde rigsrådet faktisk sikret sig en fuldstændig kontrol med rigets landmilitære forsvar. I forvejen kontrollerede det gennem det skånske krigskommissariat den stående udskrevne

¹⁰⁵ Miss. til Gregers Krabbe og Albret Skeel 5. nov. 1637; Kanc. Brevb. 1637-39, s. 222-26.

¹⁰⁶ Engberg, *anf. arb.*, s. 206.

¹⁰⁷ R.A. Rentemesterregnsk. 1637/38 udg. kontoen »leveret til octavis trium regum & kongens kieleromslagsregnsk. 1638. Regnskaberne stemmer overens.

hær. Rigsrådet kunne gennem disse to institutioner udnytte det stadige behov for overordentlige indkomster til at sikre sig indflydelse både på finansforvaltningen og på militærvæsenet som på intet tidspunkt siden 1536. Nu var rigsrådet ingen homogen gruppe, og man må regne med, at der inden for rådet har været divergencer i synet på den førte politik. Når rådets politik her noget forenklet er fremstillet som en enhed baseret på dets erklæringer og betænkninger skyldes det disses kollektive karakter. Kun undtagelsesvis afgav råderne særskilte vota og aldrig i politisk afgørende spørgsmål.¹⁰⁸ Da meget lidt er oplyst om rådets interne drøftelser i denne periode, er det yderst vanskeligt at danne sig et indtryk af eventuelle interne grupperinger. Noget tyder dog på, at den skånske rigsråd Tage Thott til Eriksholm havde væsentlig indflydelse på udformningen af rådets politik i finansielle spørgsmål. En væsentlig del af rådets betænkninger og erklæringer i netop finansielle spørgsmål er skrevet med hans hånd.¹⁰⁹ Dette behøver dog ikke at være ensbetydende med, at han har konciperet de pågældende skrivelser. Men hans indflydelse fremgår af det forhold, at han både var skånsk krigskommissarie og i 1637 blev generalkommissarie. Denne dobbelte stilling gav ham andel og indblik i alle dispositioner vedrørende både de udskrevne nationale regimenter og den hvervede unionshær. Derfor er der grund til at mene, at hans stærke institutionelle placering afspejler hans indflydelse på rådets politik i finansielle og militære anliggender.

Det ovenfor fremstillede ret så komplicerede oppebørsels- og dispositionssystem blev ikke fulgt strikt de følgende år, da rent faktisk betydelige beløb af unionskatten blev indbetalt i rentekammeret. Dette betød dog ingen udhuling af systemet, men skyldtes, at der i foråret 1638 måtte gøres udlæg i toldkisterne for at underholde unionstropperne indtil den til St. Hans 1638 udskrevne unionskat indkom.¹¹⁰ Det udlagte beløb — 27.640 rdr. — blev godtgjort rentekammeret af generalkommissarierne. Det samme gentog sig i foråret 1639.¹¹¹ Det kunne også synes en udhuling af systemet, at skatterne til påske 1639, Michaelis (29. sept.) samme år og til St. Hans 1640 for flere landsdeles vedkommende blev beordret leveret til rentekammeret.¹¹² Men pengene indgik ikke som skatterne frem til 1637 i rentemestrenes almindelige kasse og bogførtes ikke i rentemesterregnskabet, som man havde gjort tidligere. Tværtimod blev de holdt strikt adskilt fra rentekammerets øvrige midler, bogført i et særligt regnskab og leveret videre til general-krigskommissarien bortset fra, hvad rentekammeret blev godtgjort for udlæg til

¹⁰⁸ I 1631 havde Christian 4. søgt at gennemtvinge, at råderne afgav særskilt votum (jf. Egenh. breve II, nr. 308), men dette var blevet ganske afvist af rådet (Aktstykker II, s. 279–292).

¹⁰⁹ Således rigsrådets betænkning over 1630-overslaget (Aktstykker II, s. 240), dets betænkning over 1633-overslaget 13. april 1633 (Sst. II, s. 366 ff.), ligeså rådets svar på kongens krav om en lensreform 14. maj 1637 (Sst. II, s. 440–43) for at nævne nogle af de vigtigste.

¹¹⁰ Aktstykker II, s. 460 note 1.

¹¹¹ Sst. II, s. 504.

¹¹² Miss. til rentemestrene 18/1 1639; Kanc. Brevb. 1637–39, s. 609; miss. til de samme 12. juni 1639; sst. s. 852 og miss. til de samme 7. april 1640; sst. 1640–41, s. 71.

unionshæren inden skatterne indkom.¹¹³ Der var således kun tale om en praktisk foranstaltning, og kongen kunne på grund af adskillelsen fra rentekammerets øvrige midler ikke bruge af skatten. Endnu et forhold i relation hertil skal belyses. I oktober 1638 blev det i kgl. missiver befalet, at den oppebårne unionskat skulle indleveres i kongens eget kammer, hvilket tilsyneladende kunne demontere den her fremførte antagelse af rådets fulde dispositionsret. Men det var kun formelt, at kongens kammer modtog skatterne.¹¹⁴ I generalkommissariernes regnskaber over den oppebårne kat anføres, at de modtagne penge er leveret til generalkrigskommissarien, mens det i dennes regnskaber er anført, at nøjagtigt de samme beløb er modtaget af kongens eget kammer.¹¹⁵ Det var således en fiktion, at pengene skulle leveres ind i kongens eget kammer. At Christian 4. aldeles ingen selvstændig rådighed havde over pengene turde måske fremgå af, at han i 1639 ses at have tilbagebetalt et lån af skatten til den daværende generalkrigskommissarie Henning Valkendorf.¹¹⁶

At det var meget betydelige beløb rigsrådet ved disse foranstaltninger havde unddraget kongen indflydelse på turde fremgå af følgende oversigt over de ni første unionsskatter:¹¹⁷

Termin	Størrelse	Samlet indtægt af begge riger ¹¹⁸
Jul 1637	halv	59.324 rdr.
St. Hans 1638	halv	61.127 -
Michaelis 1638	enkelt	120.400 -
Påske 1639	enkelt	130.891 -
Michaelis 1639	halvanden	191.241 -
St. Hans 1640	dobbelt	201.173 -
Martini 1640	enkelt	125.601 -
Fastelavn 1641	enkelt	122.019 -
Michaelis 1641	dobbelt	233.837 -

Af oversigten fremgår tillige, hvor stærkt skattetrykket steg i disse år. I 1638 var den samlede indtægt af skatterne 181.527 rdr., men i 1641 355.856 rdr.

Med oprettelsen af generalkrigskommissariatet havde rigsrådet sikret sig kontrol med oppebørsel og brug af skatterne og fået dette institutionaliseret. Men her ved var der i realiteten sket en opsplnitning af den centrale finansforvaltning i to afdelinger, en under rigsrådets kontrol centreret omkring generalkrigskommissariatet og det skånske krigskommissariat, og en under kongens kontrol med rentekammeret og kongens eget kammer som centrer. Følgerne heraf blev alvorlige. Først og fremmest umuliggjordes en konsekvent og smidig finanspolitik. Bånd-

¹¹³ R.A. Mil.rgsk. III c 3a. Unionsskatteregnskaber 1637-40.

¹¹⁴ Miss. til generalkommiss. 1. okt. 1638; Kanc. Brevb. 1637-39, s. 512.

¹¹⁵ R.A. Mil.rgsk. IIIc 3a & M.R. IIIc 4b. Jf. Engberg, anf. arb., s. 204 f.

¹¹⁶ Christian 4.s skrivekalender 9. juni 1639: »Leffuerede ieg henning wakendorp 1500 rd., som ieg tog aff contributionen«. Danske Saml. V., 1869-70 s. 79. Henning Valkendorf var generalkrigskommissarie 1. marts 1639-1. sept. 1639.

¹¹⁷ R.A. Mil.rgsk. IIIc 2. Overslag på unionsskatterne af Danmark og Norge julen 1637-Mikkelsdag 1641.

¹¹⁸ Skatten i Norge skulle leveres til stattholderen på Akershus, der skulle levere dem videre til generalkrigskommissarien.

læggelsen af skatterne til finansieringen af unionshæren betød, at man ikke længere i muligheden for at udskrive skatter havde en disponibel finansiel reserve, der kunne anvendes efter behov; navnlig fordi de årlige udgifter til unionshæren hurtigt blev så store, at det reelt var umuligt at udskrive skatter til andre formål. Dette skabte store vanskeligheder for Christian 4. på grund af de store udgifter til militære leverancer og kieleroslagsgælden.

Det ville imidlertid have stemt dårligt med Christian 4.s natur, om han passivt havde ladet rådet i stadigt stigende omfang beskære sin finansielle og militære dispositionsfrihed. Problemet havde for Christian 4. to primære aspekter. Dels måtte han på længere sigt skaffe sig en blivende kompensation for tabet af skatterne, og dels skulle han skaffe penge til at klare helt aktuelle krav som afbetaling af omslagsgælden og betaling for nødvendige leverancer til købmænd. I vinteren 1638/39 begyndte Christian 4. da påny at true med en lensreform. 3. dec. 1638 erklærede han overfor rentemestrene, at en lensreform var nødvendig, da rigets daglige indtægt var utilstrækkelig til at klare udgifterne til Holmen og andre uomgængelige udgifter. Rigsrådet, fandt han, var for knebent med skattebevillinger, og om de skatter, der blev bevilget, erklærede han bittert, at han deraf alligevel intet fik.¹¹⁹ Rentemester Jørgen Vind foreholdt kongen, at rådet nok fandt en udvej, og i al fald bevilgedes halvanden skat til Michaelis 1639 udover enkeltskatten til påske samme år.¹²⁰

Jens Engberg opfatter situationen som analog med forholdene i 1636/37, således at kongen gennem sin trussel om en lensreform afpressede rådet en skattebevilling.¹²¹ Det er dog et spørgsmål om de to tilfælde lader sig analogisere.¹²¹ Thi de skatter, der blev udskrevet til Michaelis 1639 og St. Hans 1640 blev på ingen måde, som tilfældet var med skatten til Martini 1637, stillet til kongens rådighed. De blev leveret til generalkrigskommisariet, der alene kunne udgive pengene efter rigsmarskens decision. Og ingen af disse skatter blev anvendt, hvor Christian 4. havde behov for det, nemlig til at dække rentekammerets restancer og på Kieleroslaget. Snarere end at kongen ved sine trusler om en lensreform bevidst afæskede rigsrådet skattebevillinger, er forholdet dette, at rådet så vidt muligt blokerede kongens muligheder for at øge de ordentlige indtægter ved at søge rigets øgede behov dækket gennem skatterne, hvis brug det selv kontrollerede. I 1640 henviste rådet ganske vist til tolden, men råderne må have været ganske klare over, at trods de stigende indtægter af navnlig den norske trælasttold, ville denne være ganske utilstrækkelig. I forlængelse heraf erklærede rådet, at hvis kongen ville nedbringe gælden måtte han, hvis tiderne ellers var til det, aftakke noget af krigsfolket. I så fald kunne muligt noget af den til St. Hans 1640 udskrevne skat afses til gældens afbetaling. En lensreform stod ikke på rådets program.¹²²

¹¹⁹ Kanc. Brevb. 1637-39, s. 561.

¹²⁰ Jørgen Vinds synspunkt refereres i et brev fra kongen til rentemestrene 8. februar 1639; Egenh. breve IV, nr. 258; jf. Engberg, anf. arb., s. 162. Skattebrevene udgik 12. juni 1639; Kanc. Brevb. 1637-39, s. 849.

¹²¹ Engberg, anf. arb., s. 162.

¹²² Rigsrådets betænkn. 1. juni 1640; Aktstykker II, s. 544-45.

Når rådet i disse år til stadighed kunne blokere kongens lensplaner, skyldtes dette naturligvis i høj grad, at kongen var så afhængig af rådets bevillinger, at han på ingen måde kunne slå ind på en politik, der kunne bringe disse i fare, hvis han da ønskede at opretholde det militære beredskabs niveau. Dertil kom et andet forhold, som rådet efter 1638 kunne udnytte. En radikal lensreform ville bringe kongen i konflikt med den menige adel. Men denne havde i sommeren 1638 bevilget udskrivning af soldater blandt sine bønder til de nationale regimenter og desuden lovet at bekoste deres underhold og udrustning.¹²³ De regimenter, der ad denne vej opstilledes, gav en ikke ringe styrkelse af de nationale afdelinger, der hidtil alene havde været baseret på udskrivning blandt kronens og gejstlighedens bønder samt blandt de jordegne. Desuden havde adelen og de øvrige stænder kontribueret med betydelige beløb til de samtidigt oprettede landekister, hvis primære mål var at fungere som reservefonds i en krise- eller krigssituation.¹²⁴ Bevillingerne var imidlertid limiteret til et år, og kongen ville ved en lensreform, der udfordrede adelen, bringe en fornyelse i fare.

Rigsrådets holdning skabte en yderst vanskelig situation for Christian 4. Foruden konsekvenserne for hans dispositionsfrihed betød det forhold, at han ikke længere kunne råde over skatterne til rentekammerets forretninger og til omslaget, at der med hensyn til disse måtte opstå en betragtelig mangel på likvide midler. Ved at blokere en lensreform havde rådet tilmed hindret en i hvert fald delvis kompensation herfor. Endda havde pengene i de foregående år været utilstrækkelige, hvilket havde givet sig udslag i den stadig mere intensive låntagning på omslaget. Endnu skatten til Martini 1637 havde kongen kunnet råde over til rentekammerets behov og til omslaget jan. 1638, hvor der førtes 97.080 rdr. fra rentekammeret til Kiel. Alligevel var det nødvendigt også dette år at optage et nyt lån på 72.800 rdr.¹²⁵ Udeblivelsen af skatteindtægter i rentekammeret vinteren 1638/39 måtte derimod forudses at medføre betydelige betalingsvanskeligheder for dette, og navnlig måtte omslage januar 1639 på forhånd give anledning til bekymring.

Hvilke muligheder havde da Christian 4. for at magte disse akutte vanskeligheder? Tolden var et regale og kunne selvfølgelig forhøjes af kongen på egen hånd, uagtet det var sædvane — også med hensyn til sundtolden — at kongen ikke greb til forhøjelser uden rigsrådets samtykke. Imidlertid var det ikke så ligetil at gennemføre toldforhøjelser. Småtolden var forhøjet adskillige gange, men var båndlagt til defensionsværket og kontrolleret af rigsrådet gennem de skånske krigskommissarier. Dertil kom så andre særlige toldpålæg, der også var båndlagt til særlige formål, som St. Annætolden til Københavns befæstning og bådsmandsvåningstolden. Hvad angår den »store« told, øksne- og hestetold i Danmark, trælástold i Norge, var forholdet det, at der siden 1632 var opkrævet et tillæg på 1 ort (= 24 sk.) af udførte øksne, som i lighed med småtolden blev leveret til de skånske kommissarier.¹²⁶ En yderligere forhøjelse af øksnetolden kunne meget vel føre til komplikationer i forholdet til adelen, der næppe umiddelbart

¹²³ Sst. II, s. 477 ff.

¹²⁴ Sst. II, s. 477 ff.; jf. kongens skrivelse af 4. maj 1638; sst. II, s. 472.

¹²⁵ R.A. Kongens kieleromslagsregnsk. 1638.

¹²⁶ Aktstykker II, s. 330 og 336.

ville acceptere en forøgelse af omkostningerne ved øksnehandelen, der navnlig i Jylland og Skåne var blandt dens vigtigste indtægtskilder. En anden mulighed var at forhøje trælasttolden. Men kongen havde brug for penge øjeblikkeligt til omslaget 1639, og der måtte formodes at gå nogen tid, før provenuet af selv en øjeblikkelig forhøjelse var til rådighed. Derfor var dette kun en mulighed for på længere sigt at kompensere kongens indtægtstab. Men da lykkedes det også at opnå en betydelig indtægtsforøgelse.

I overslaget over rigets indtægt og udgift fra 1642 er provenuet af den norske told beregnet til 97.400 rdr., hvilket beløb er beregnet som gennemsnit af årene 1637/40.¹²⁷ Men alene i 1641/42 modtog rentekammeret 131.700 rdr. fra de norske oppebørselssteder og det følgende år ikke mindre end 149.700 rdr.¹²⁸ Denne kraftige forøgelse efter 1640 skyldtes imidlertid ikke nogen egentlig forhøjelse af trælasttolden, men derimod at toldvisitationen lagde helt nye og skærpede kriterier til grund for beregningen af skibenes drægtighed.¹²⁹ Men der er ingen tvivl om, at forhøjelsen af trælasttolden i nogen grad kompenserede den lensreform Christian 4. ikke magtede at gennemføre, selv om provenuet ved forhøjelsen — ca. 50.000 rdr. — langt fra kunne erstatte tabet af skatteindtægterne.

I den aktuelle situation havde Christian 4. kun en udvej til øjeblikkeligt at skaffe sig penge, nemlig en forhøjelse af sundtolden. I 1637 havde han efter rådets henstilling undladt at forhøje den (jf. ovfr. s. 46), men fra 1. april 1638 forhøjedes satserne kraftigt, som det synes uden at rådet blev spurgt; i al fald er intet overleveret herom. Følgen af denne forhøjelse var, at provenuet af sundtolden i 1638 beløb sig til ikke mindre end 483.132 rdr. mod knap 229.000 rdr. året før. Desuden indgik størsteparten af disse penge i sundtoldkisten om efteråret, når de fuldt lastede, nederlandske skibe var på vej hjem. De følgende år var provenuet ifølge sundtoldregnskaberne:¹³⁰

1639: 620.830	1641: 510.451
1640: 448.574	1642: 408.018

En del af disse penge blev udgivet af »tolderne i sundet« direkte til forskelligt brug efter kongens anvisninger. Disse direkte anvisninger var så nogenledes konstante år for år og svingede beløbsmæssigt omkring 100.000 rdr. både før og efter Christian 4.s voldsomme forøgelse af sundtolden i 1638. De penge, som ikke blev anvist direkte, blev ifølge sundtoldregnskaberne leveret ind i kongens eget kammer og for en mindre dels vedkommende i rentekammeret. Efter sundtoldregnskaberne kan indbetalingerne af sundtold i henholdsvis kongens eget kammer og rentekammeret for disse års vedkommende opgøres som følger:

	Til kongens eget kammer	Til rentekammeret
1638:	394.999 rdr.	0 rdr.
1639:	534.505 -	0 -
1640:	371.749 -	0 -
1641:	358.665 -	8392 -
1642:	300.500 -	0 -

¹²⁷ Engberg, anf. arb., s. 118 f.

¹²⁸ Sst., s. 118 f.

¹²⁹ Schreiner, anf. arb., s. 72-73.

¹³⁰ R.A. Øresundstoldregnsk. 1639-1642. Indtægt og udgift.

Imidlertid kan det vises, at en væsentlig del af de penge, der angives at være indbetalt i kongens eget kammer, i virkeligheden er leveret til rentekammeret. For årene 1637/42 angives i rentemesterregnskaberne følgende beløb at være modtaget af henholdsvis kongens eget kammer og direkte fra tolderne i Sundet:

	Fra kongens eget kammer	Fra tolderne i sundet	I alt
1637/38	52.731 rdr.	16.000 rdr.	68.731 rdr.
1638/39	106.229 -	0 -	106.229 -
1639/40	319.801 -	2.725 -	322.526 -
1640/41	126.750 -	24.000 - (!)	150.750 -
1641/42	166.497 -	53.391 - (!)	213.888 -

Ganske vist behøver ikke hele kontoen »annammit af ko: mai:tz eget cammer« at stamme fra indbetalinger af sundtolden. Men da kongen i slutningen af 1630'erne trods de store lån intet overskud havde på omslaget og intet modtog af skatterne, udgjorde sundtoldintraderne den aldeles overvejende del af indtægten i det kongelige kammer. Endelig viser det sig, at næsten samtlige i rentemesterregnskaberne anførte overførsler til dette fra kongens eget kammer findes på sundtoldregnskaberens udgiftsside.

Trods de forskellige regnskabsår er det tydeligt, at der er en markant forskel mellem sundtoldregnskaberne og rentemesterregnskaberne angivelser af, hvad sundtolderne har indbetalt direkte i rentekammeret. Forklaringen er, at adskillige beløb, der i rentemesterregnskaberne angives at være modtaget direkte af sundtolderne, i sundtoldregnskaberne angives at være leveret ind i kongens eget kammer.

Betragter man størrelsen af de beløb, der leveredes ind i rentekammeret fra kongens eget kammer, hvilket reelt betød af sundtolden, er det tydeligt, at disse penge har erstattet den indtægt af skatterne, rentemestrene indtil 1637/38 havde kunne råde over. Og der synes ingen tvivl at være om, at overførslerne primært anvendtes til at betale købmænd for leverancer. I årene 1638—42 beløb kontoen »givet købmænd« i rentemesterregnskaberne sig til:

1638/39:	108.607 rdr.
1639/40:	291.139 -
1640/41:	147.681 -
1641/42:	177.681 -

Sammenholder man denne konto med størrelsen af de samlede overførsler fra kongens eget kammer og af sundtold, synes tallene i sig selv at indicere en sammenhæng. Selv om nogle af disse penge er brugt til indkøb til hoffet, er en meget væsentlig del som påpeget af Johan Jørgensen brugt til at betale folk som Rasmus Jensen Hellekande, Jacob Madsen og Henrik Müller m. fl. for deres leverancer til flåden og fæstningerne.¹³¹ At der er en sammenhæng mellem afregningerne og behovet for overførsler turde også fremgå af, at da overførslerne fra 1642 blev mindre, bl. a. fordi det udover unionsskatten havde været nødvendigt at

¹³¹ Johan Jørgensen, Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte, Kbh. 1957, s. 34 ff.

tage af kongens egne midler til unionshærens underhold ligesom flere ambassader måtte bekostes heraf, måtte man i rentekammeret i stigende omfang gribe til direkte indvisninger i told- og lensindtægter for at betale leverandørerne.¹³²

Som skatterne frem til 1637/38 blev det forøgede provenu af sundtolden stort set delt mellem rentekammeret og omslaget. For enkelte års vedkommende kan det være et problem, at der i omslagsregnskaberne (og instrukserne) kun angives, at pengene er modtaget fra kongens eget kammer. Men de er ikke vanskelige at identificere. I omslagsregnskabet 1639 angives blandt indtægten 27.280 rdr. fra kongens eget kammer på Haderslevhus og 99.000 rdr. fra kongens eget kammer på Glückstadt, ialt 126.280 rdr.¹³³ Imidlertid havde lensmanden på Kronborg 10/11 1638 af kongen fået besked om at tælle pengene i sundtoldkisten, pakke dem og forsende dem til Koldinghus.¹³⁴ I sundtoldregnskabet 1638 anføres under 18/12, at der blev leveret 675 rosenobler, 278 guldgylde og 120.000 rdr. til kongens eget kammer på Haderslevhus.¹³⁵ En stor del af dette beløb sendtes herfra videre til Aksel Urup, der var guvernør på Christianspris, med kongens besked om at levere omslagspengene til rentemester Jørgen Vind, når denne ankom.¹³⁶ Der kan således næppe være nogen tvivl om, at den aldeles overvejende del af de 126.280 rdr., der i omslagsregnskaberne anføres overført fra kongens eget kammer, var disse sundtoldpenge. For det følgende år 1640 angives det derimod direkte i omslagsregnskabet, at der var modtaget 120.000 rdr. af sundtolden. I 1641 har omslagsskriveren øjensynlig ingen sundtold modtaget, mens han til omslaget 1642 modtog 128.300 rdr.¹³⁷ Det kan altså konstateres, at også på omslaget har den forøgede indtægt af sundtolden remplaceret de beløb af skatten kongen frem til 1638 kunne anvende her. I det hele taget er forhøjelsen af sundtolden blevet anvendt til at dække de udgifter, hvortil kongen frem til vinteren 1637/38 havde kunnet disponere over skatterne. Man har ofte kritiseret Christian 4.s sundtoldforhøjelser for navnlig i udenrigspolitisk henseende at have været hasarderede og set rigsrådets modstand herimod som udtryk for større klogskab og forudseenhed. Men rigsrådet havde ved sine forholdsregler i 1637 bragt kongen i en tvangssituation. Det havde frataget ham skatterne og båndlagt dem til unionshæren, men ikke på nogen måde anvist, hvorledes han så skulle klare at betale restancerne i rentekammeret og kreditorerne på omslaget. Tværtimod havde rådet ved at blokere en lensreform hindret kongen i at få bare delvis kompensation for tabet af skatterne. Derved havde rådet selv drevet kongen ud i den hasarderede sundtoldpolitik, det selv så stærkt kritiserede.

I det foregående er det vist, hvorledes spørgsmålet om dispositionsretten til skatterne var et centralt punkt i kongens og rigsrådets indbyrdes forhold i 1630'erne. Da det kongelige kammers finansielle magtstilling brød sammen i 1627/28 for-

¹³² Jf. Egenh. breve V, nr. 218.

¹³³ R.A. Kongens kieleromslogsregnsk. 1639.

¹³⁴ Egenh. breve IV, nr. 244.

¹³⁵ R.A. Øresundstoldregnsk. Indtægt og udgift 1638.

¹³⁶ Miss. til Aksel Urup; Kanc. Brevb. 1637-1639, s. 569.

¹³⁷ R.A. Kongens kieleromslogsregnsk. 1640-42.

søgte rigsrådet gennem oprettelsen af generalkrigskommissariatet i 1628 at sikre sig hovedindflydelse på den finansielle politik. Kongens modtræk var at skabe usikkerhed omkring hans ratifikation af freden i Lübeck 1629 og udnytte denne til at afæske rigsrådet en refusion af hans krigsudgifter på ti tønder guld svarende til 1 million rigsdaler. Christian 4.s hensigt hermed var for en årrække at reducere betydningen af rådets bevillingsret og samtidig få mulighed for at genskabe det kongelige kammers finansielle magtstilling i lighed med forholdene før 1625. Den fra 1631 iværksatte rustningspolitik gjorde imidlertid dette umuligt. I 1637 var kongens fordring på det nærmeste indfriet uden at kongen havde nået sin hensigt. Genoprettelsen af generalkrigskommissariatet i 1637 betød tværtimod, at rigsrådet sikrede sig kontrol med oppebørslen af unionsskatterne og endog tiltvang sig dispositionsretten over de indgåede beløb. Resultatet blev, at Christian 4. ikke længere havde midler til at dække så væsentlige udgiftsposter som betaling af leverancer til flåden og sine omslagsforretninger. Under disse omstændigheder greb han til meget problematiske forhøjelser af sundtolden og den norske trælasttold.

For rigsrådet betød dets aktioner, at det fik kontrol med en meget væsentlig del af finansforvaltningen og med landets samlede landmilitære styrker. Men samtidig indebar dets aktioner en højst uheldig opsplnitning af den centrale finansforvaltning, der vanskeliggjorde en tilstrækkelig elastisk finanspolitik. Resultatet blev dels, at rigsrådet tvang kongen ud i den hasarderede sundtoldpolitik, dels at man ikke længere i skatterne havde en finansiell reserve, der kunne anvendes efter behov. En vigtig følge blev en yderligere intensivering af lånepolitikken. Ifølge Christian 4.s egen opgørelse beløb Kieleromslagsgælden sig i 1639 til ca. 437.800 rdr.¹³⁸ På de tre følgende omslag (1640, 1641 og 1642) optoges der nye lån for ialt 550.000 rdr.¹³⁹ I samme periode begyndte systemet med at give kronens kreditorer indvisning i told- og lensindtægter for alvor at tage fart. Her ved slog man ind på veje, der hurtigt skulle formindske statens finansielle grundlag.

Indledningsvis blev det påpeget, hvorledes lensindkomsterne allerede først i det 17. århundrede var knappe i forhold til udgifterne og at den rigelige likviditet, der alligevel prægede tiden før 1625, primært var en følge af den bredere dispositionsmargin, som sundtolden gav kongen og centralstyret. Efter 1630 eksisterede denne margin ikke længere, hvilket gav sig udslag i stadigt mere intensiveret udskrivning af overordentlige skatter. K. Mykland og E. Ladewig Petersen har på forskellig vis fremhævet den strukturelle krise inden for forvaltningssystemet og da navnlig finansstyrelsen, som domæneindkomsternes utilstrækkelighed var et vidnesbyrd om.¹⁴⁰ Betænker man konsekvenserne af rådets finanspolitiske initiativer, bliver det et essentielt spørgsmål, hvorvidt rådet var sig dette funda-

¹³⁸ Danske Saml. V., 1869-70, s. 88.

¹³⁹ I 1640 optog Christian 4. uden for den egentlige omslagstermin lån på ialt 184.000 rdr. På omslaget 1641 optoges 175.000 rdr. og i 1642 165.500 rdr. (som rigsrådet gik i borgeren for). R.A. Kongens kieleromslagsregnsk. 1640, 1641 og 1642.

¹⁴⁰ Mykland, anf. arb., passim.; E. Ladewig Petersen, Fra domænestat til skattestat. Synthese og fortolkning, Odense 1974.

mentale forhold bevidst, og i hvor høj grad det er indgået i dets overvejelser. Man kan fremhæve, at institutionaliseringen af generalkrigskommissariatet som fast skatteoppebørselsorgan efter 1637 på sin vis indebærer en erkendelse af, at domæneindkomsterne under de givne omstændigheder var aldeles utilstrækkelige. Men en egentlig analyse af de finanspolitiske doktriner, der eventuelt måtte have ledet rådet, vanskelliggøres af, at vi ikke som for Sveriges vedkommende har materiale, der giver indblik i principielle diskussioner om den mest hensigtsmæssige finanspolitik.

Noget kan dog siges. I en erklæring 13. maj 1642 fremhæver rådet, at så længe den »megtige och gruelige krigslue« varedede ved i Tyskland måtte samtlige skatter forbeholdes til defensionsværket. Alle andre problemer hvor i blandt gælden måtte udskydes, til der var fred i Tyskland og normale forhold atter var indtrådt.¹⁴¹ Rådet opfattede altså situationen med de voldsomme skatteudskrivninger som noget midlertidigt betinget af de ekstraordinære forhold i Tyskland. I samme retning peger, at rådet gentagne gange fremhævede, at under normale forhold kunne kronen rigeligt leve af sit eget. På denne baggrund bliver rådets i deres konsekvenser så vidtrækkende forholdsregler primært at opfatte som et forsøg på at forebygge, at Christian 4. udnyttede det ekstraordinære behov for indkomster til at styrke sin egen position. Kun hvis man gør sig rådets opfattelse af det midlertidige i situationen bevidst bliver dets finanspolitiske initiativer forståelige, men konsekvenserne blev ikke mindre af den grund.

SUMMARY

The ten Barrels of Gold: State Council, Monarchy and Public Finances in the 1630's.

The purpose of the present study is to examine the mutual relations between the Danish state council (*rigsråd*) and Christian 4. in matters of public finance in the 1630's, with a basis in the king's demand for a refusion of his warexpenses in the years 1625-29. As a starting point, the favourable state of the public finances in the first decades of the 17th century is emphasized. It is pointed out, that the good liquidity was due primarily to special revenues such as the sound toll, the Swedish war indemnity 1616-19 and the king's income from the annual money market at Kiel (Kielersomslag). As a consequence of this, the need for extraordinary taxes was reduced and thus the king became relatively independent of the appropriations of the state council.

The intervention of Christian 4. in The Thirty Years War resulted in a weakening of his own financial position. In the spring of 1628, he was without further opportunities of obtaining credit, for which reason he was thrown on the appropriations of the state council. The said council certainly granted means to a continuation of the war, but laid down as a condition for the grants a system for collecting and disposing of the revenues (*The generalkrigskommissariat*), which in reality meant that the king was put under administration in matters of finance. Certainly, these measures were stipulated to the wartime, but the state council had demonstrated its will and ability to reduce, under special circumstances, the king's opportunities of independent disposition in matters of finance.

¹⁴¹ Aktstykker II, s. 609-13.

For these reasons it was to be the king's principal object to prevent similar future provisions on the part of the state council and to re-establish his former independence. In the first years after the war, however, considerable extraordinary impositions of taxes would be necessary, for which reason the king was continuously thrown on the grants of the state council. The compensation of one million rix-dollars, which Christian 4. by his menace of refusing to ratify the peace-treaty of Lübeck requested from the state council, has truly to be seen in this connexion. By forcing through this claim, which had to be raised by imposition of extraordinary taxes, the king secured for himself the full right of disposition, and for a number of years reduced the political importance of the state councils privilege to appropriate taxes. On the long view, the king's end was to re-establish his independence in matters of finance, as it was before his disastrous intervention in The Thirty Years War.

In 1637 the kings claim was finally met, but this is not to say that the king also had gained the financial independence, at which he had aimed. The cause for this was to a lesser extent the debt due to The German War, but rather the tremendously expensive rearmament, which had started in 1631 and the necessity of which, had been acknowledged by both the king and the state council. On the contrary, in 1637 by re-establishing the *generalkrigskommissariat*, the state council secured control over the collection of taxes for military purposes and over the disposition of the revenues, with the consequence that Christian 4. had no longer the means to meet current expenses, including his obligations at the *Kieleromslag*. An attempt to force through a reform of the administration of the estate prefectures (*len*) failed, however, for which reason the king was forced to turn to increasing the sound toll rates and the Norwegian timber customs, a measure, which strained the Dutch-Danish relations.

By forcing through these measures, the state council had obstructed the king's opportunities of utilizing the strengthened military apparatus, as well as the still increasing financial demands of the state with the purpose of strengthening his position. But due to the rigorous measures, by which any compensation for the king to meet the demands on the *Kieleromslag* was refused, the outcome was a crucial conflict between the king and the state council, which took the character of a national crisis. Further, the said measures on the part of the state council had as a consequence an inexpedient division of the financial administration, which rendered difficult a sufficient flexible policy in matters of public finance, as well as an effective exploitation of the economic resources. The outcome was a disastrous augmentation of the economic burdens of the inhabitants, which proved to be an essential cause of the impoverishment of society in the 1640's.